

3 1761 08144573 6

Mukula Bhatta
Abhidhavrattimatrka

PK
840
M85
1874a

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

No. 63/1873-1874.

अभिधा वृत्ति माहिका.

मुकुलः

Shandarkar Dhanraj
Research Institute
Room No. 4 (India.)

Room No. 4 (India.)

PK
840
M85
1874^a

No. 63
1873-74

No 63 of 1873-74 in the Govt. Mus. Library at the
Bor. Institute, Poona 4.

॥ श्रीहरिः ॥

Fol. 1²

शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता ।
अर्थावसेयस्य पुनर्लक्ष्यमाणत्वमुच्यते ॥१॥
तत्र मुख्यश्चतुर्भेदो ज्ञेयो जात्यादिभेदतः ।
शुद्धोपचारमिश्रत्वाल्लक्षणा द्विविधा मता ॥२॥
उपादानाल्लक्षणाच्च शुद्धा सा द्विविधोदिता ।
स्वासिध्यर्थतया क्षेपो यत्र वस्त्वंतरस्य तत् ॥
उपादानं लक्षणं तु तद्विपर्ययतो मतं ।
आरोपाद्यवसानाभ्यां शुद्धगोणोपचारयोः ॥४॥
प्रत्येकं विद्यमानत्वादुपचारश्चतुर्विधः ।
तटस्थे लक्षणा शुद्धा स्यादारोपस्त्वद्वये ॥
निर्गुणे व्यवसानं तु रुद्धा सन्ततरत्वतः ।
वक्तृवाक्यस्य वाच्यस्य रूपभेदावधारणात् ॥
लक्षणा षट्प्रकारैषा विवेक्तव्या मनीषिभिः ।
आ-यमिहितानां सा वाच्यत्वादूर्ध्वमिष्यते ॥७॥
आन्वितानां तु वाच्यत्वे वाच्यत्वस्य पुरास्थिता ।
द्वये द्वयमखण्ड तु वाक्यार्थे परमार्थतः ॥८॥
नास्त्यस्यो कल्पितेर्थे तु पूर्ववत्प्रविभषते
मुख्यार्थसंभवात्सेयं मुख्यार्थास्मान्ति हेतुका ॥९॥
रुढेः प्रयोजनाद्वापि व्यवहारे वक्तव्यते ।
सादृश्ये वैपरीत्ये च वाच्यस्याति तिरास्क्रिया ॥१०॥
विवक्षा चाविवक्षा च संबद्धसमवाययोः ।
उपादाने विवक्षान्न लक्षणे त्वार्थलक्षणम् ॥११॥
तिरास्क्रिया क्रियायोगे क्वाचित्परीतता ।
विवर्तमानं वाक्तृत्वं दशधैवं विवक्ष्यते ॥१२॥
संहतक्रमभेदे तु तास्मिंस्तेषां कुतो गतिः ।
इत्येतदाभिधावृत्तं दशधात्र विवोच्यते ॥१३॥

Fol. 2⁴

पदवाक्यप्रमाणेषु तदेतत्प्रतिबिंबितं ॥

यो योजयति साहित्ये तस्य वाणी प्रसीदति ॥१२॥

भट्ट कलरपुत्रेण मुकुत्तेन निरूपिता ।

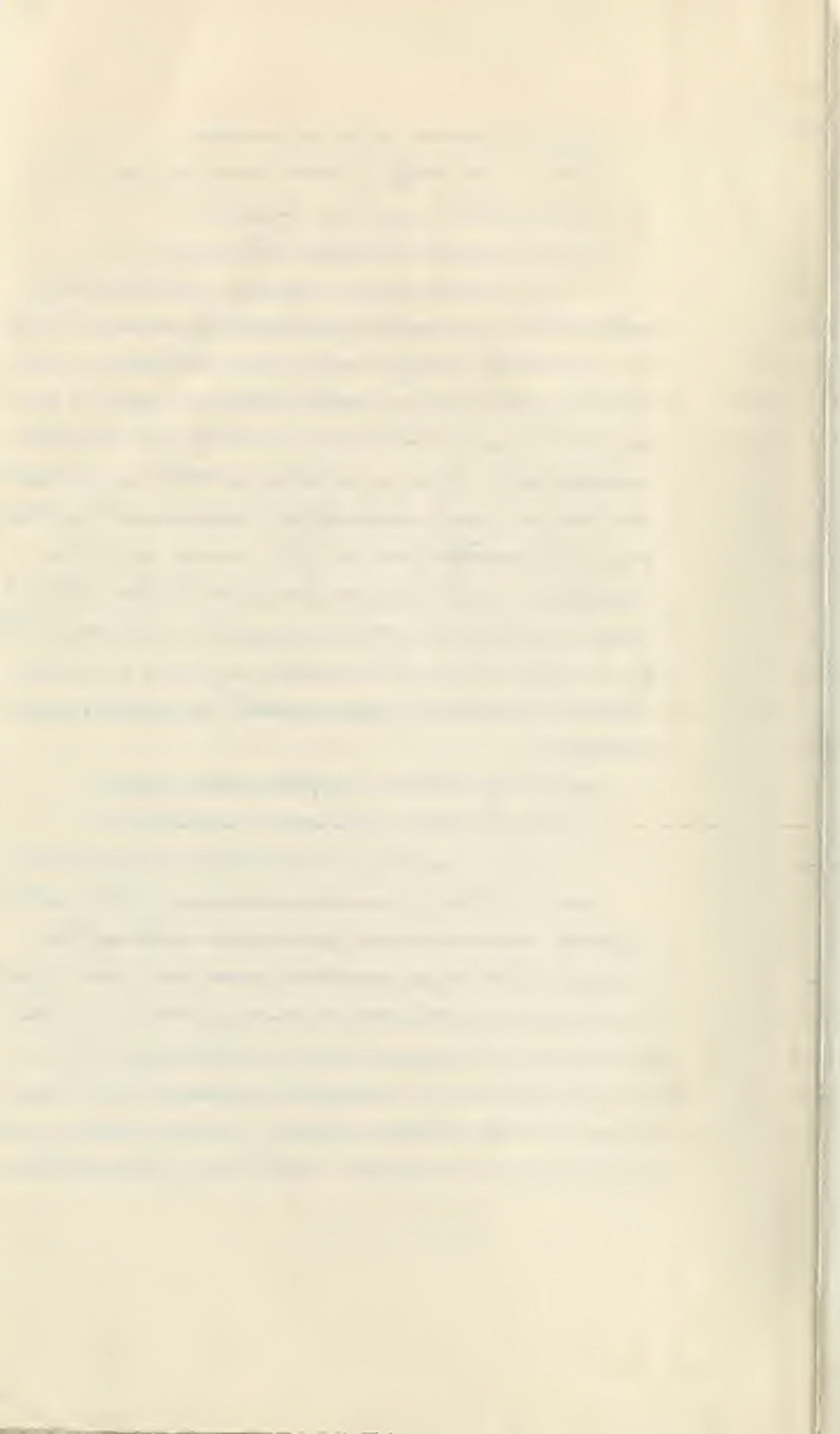
सूरिप्रबोधनायेयमभिधावृत्ति मातृका ॥१५॥

इह भोगापवर्गसाधनभूतानां तद्विपर्ययपरिवर्जन-
प्रयोजनानां च पदार्थानां निश्चयमन्तरेण व्यवहारोपरोहि-
ता नोपपद्यते । तथा हि सर्वाणि प्रमाणानि प्रमेयावगाति-
निबन्धनभूतानि निश्चयपर्यावसायितया प्रमाणं य भज-
ने । प्रमाण निबन्धनभोगापवर्गसाधनभूतानां तद्विपर्यय-
परिवर्जनप्रयोजनानां च पदार्थानामवगातिं अतो निश्चय-
एव तेषां पदार्थानां व्यवहारोपरोहे निबन्धन निश्चयश्च
शब्दसंभेदेनार्थविगोचरीकरोति । शब्दस्य च मुख्येन
लाक्षणिकेन चाभिधा व्यापारेणार्थविगतिहेतुत्वमिति ।
मुख्यलाक्षणिकयोराभिधा व्यापारयोरत्र विवेकः क्रियते
कः पुन मुख्यो लाक्षणिको चाभिधा व्यापार इत्याशङ्क्य
विषयोपदर्शनद्वारेण मुख्यलाक्षणिकौ शब्द व्यापारावुप-
पत्तितु माह

शब्द व्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता ।

अर्थावसैयस्य पुनर्लक्षमाणत्वं मुच्यते ॥

शब्द व्यापाराद्यस्यावगातिस्तस्य मुख्यत्वं स हि
यथा सर्वेभ्यो हस्तादिभ्यो वयवेभ्यः पूर्वं मुख्यमव-
लोक्यते तद्वदेव सर्वेभ्यः प्रतीयमानेभ्यो अन्तरेभ्यः
पूर्वमवगम्यते ॥ तस्मान्मुख्यमिव मुख्य इति । शारवादि यदा
त्र न मुख्यशब्देनाभिधीयते ॥ तस्योदाहरणं ॥ गौरनुबन्ध-
इति ॥ अत्र हि गौशब्द व्यापाराद्यागसाधनभूता गौत्व-
क्षणा जातिरवगम्यते । अतस्तस्या मुख्यता ॥ तदेवं शब्द-
व्यापारगम्यो मुख्योऽर्थः ॥ यस्य तु शब्द व्यापारावगम्यार्थ-
पर्यालोचन्यावगातिस्तस्य लाक्षणिकत्वं यथा पूर्वत्रैवोदा-

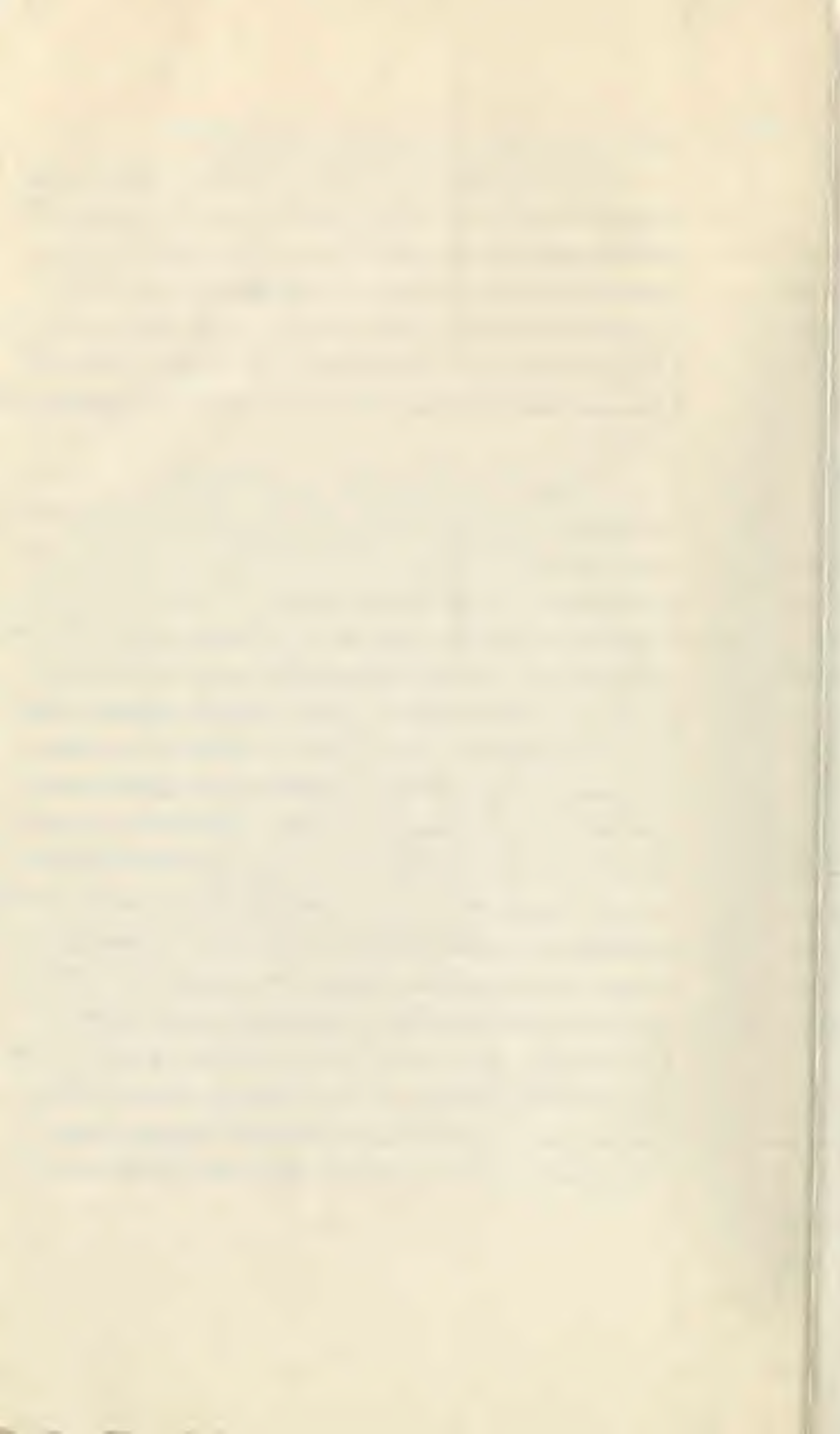

हरणे व्यक्तेः सा हि न शब्दव्यापारादवसीयते

विशेष्यं नाभिगच्छेत क्षीणशक्तिविशेषण" इति व्याख्यादृष्ट
ब्दस्य जातिमानस्य पर्यवसितत्वात् ॥ जातिस्तु व्याक्तिमन्तरेण
योगसाधनभावं न प्रतिपद्यते इति ॥ शब्दप्रत्यायितजाति-
सामर्थ्यादत्र जातेराश्रयभूता व्याक्तिराक्षिप्यते ॥ तेनारसौ
लाक्षणिकी । एवमयं मुख्यलाक्षणिकात्मविषयोपवर्गनद्वारेण
शब्दस्याभिधा व्यापारो द्विविधः १ प्रतिपादितो निरंतरार्थ
विषयसांतरार्थनिष्ठश्च । संप्रति तु मुख्यस्य चातुर्विध्यमभि-
धीयते ।

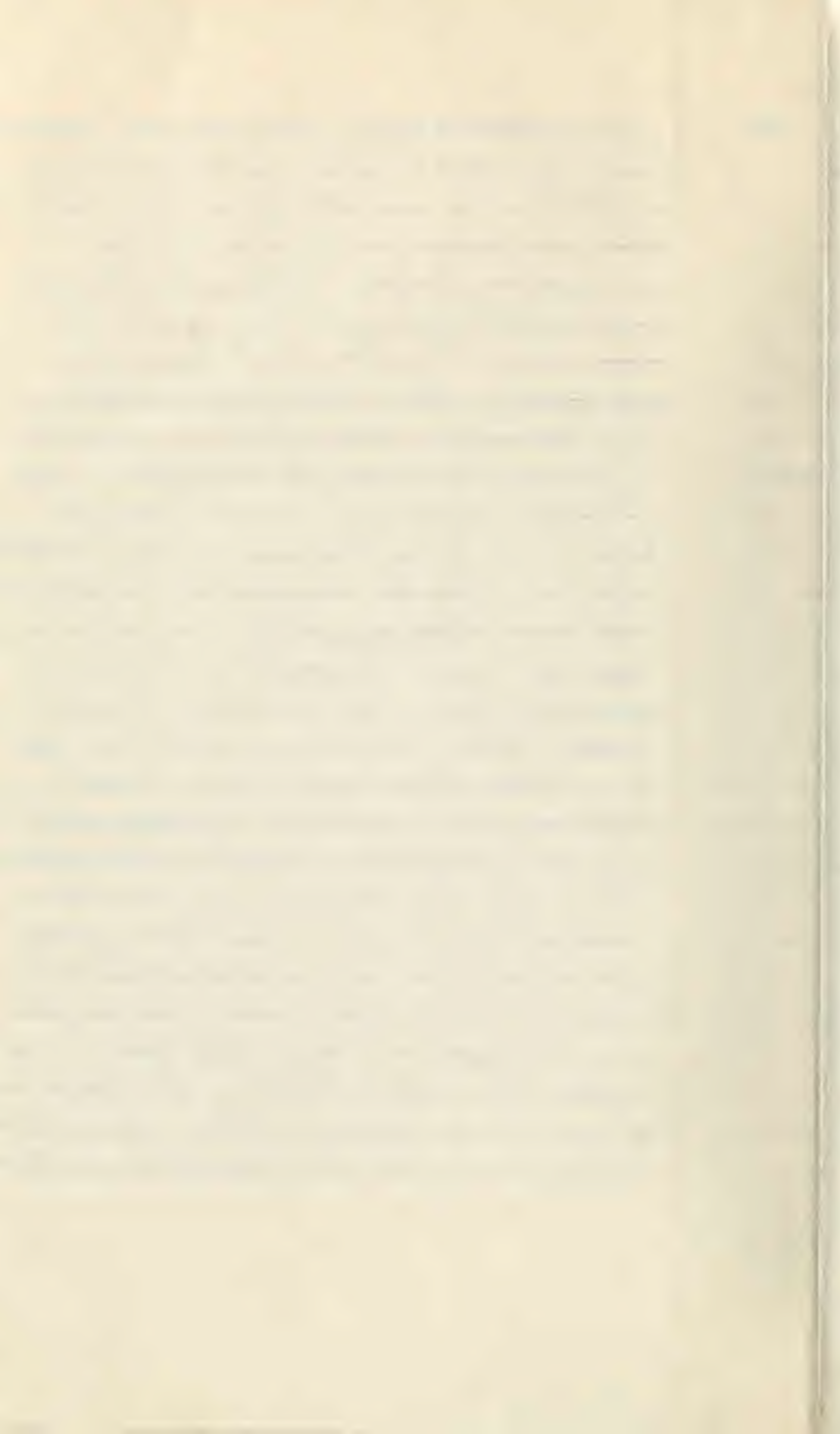
तत्र मुख्यश्चतुर्भेदो ज्ञेयो जात्यादिभेदतः ॥

तथो मुख्यलाक्षणिकयो रर्थयो र्भेदयान्मुख्यस्यार्थस्य चत्वारो
भेदाः ॥ जात्यादिभेदात् । चतुष्टयी हि शब्दानां प्रवृत्तिर्भगवता
महाभाष्यकारेणोपवर्णिता जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा
यदृच्छाशब्दाश्चेति ॥ तथा हि सर्वेषां शब्दानां स्वार्थाभिधानाय
प्रवर्तमानानामुपाधिदर्शितिविषयविवेकत्वादुपाधिनिबन्धना
प्रवृत्तिः ॥ उपाधिष्व द्विविधः वक्तृसन्निवेशितो वस्तुधर्मश्च काश्चि
वक्त्रा तास्मिंस्तास्मिन्वस्तुन्युपाधितया सान्निवेश्यते काश्चित्तु
वस्तुधर्म एव । तत्र यो वक्त्रा यदृच्छया तत्तत्संज्ञाविषयशक्त्य
मिव्याक्तिद्वारेण तास्मिंस्तास्मिं संज्ञानि सान्निवेश्यते ॥ स वक्तृसं-
निवेशितो यथा डित्थादीनां शब्दानां मन्यबुद्धिनिर्ग्रहिं संहतक्रमं
स्वरूपं तत्त्वत्वात् तां ताभाभिधाशक्तिमभिव्यञ्जयता वक्त्रा यदृच्छया
तास्मिंस्तास्मिन्संज्ञानि उपाधितया सान्निवेश्यते ॥ अतस्तान्निबन्धना
यदृच्छाशब्दा डित्थादयः येषामपि च उकारादिवर्णव्यतिरिक्त
संहतक्रमस्वरूपा भवान्त डित्थादिशब्दस्वरूपं संहतक्रमं
संज्ञिष्यवस्यत इति दर्शनम् । तेषामपि वक्तृयदृच्छाभिव्य-
ज्यमानशक्तिभेदानुसारेण काल्पनिकसमुदायरूपस्य डित्थादेः
शब्दस्य तत्तत्संज्ञाभिधानाय प्रवर्तमानत्वाद्यदृच्छाशब्दत्वं
डित्थादीनामुपपद्यत एव । तदेवं पूर्वमुपदर्शितो यो वैयाकरण-

नयस्तदाश्रयेणोपाधिर्वक्तुं सान्नि ज्ञेयित स्वस्वरूपारव्यो व्याख्यातः ।
 यस्य तु वस्तुधर्मत्वेनोपाधेरवरधानं तस्यापि द्वैविध्यं साध्य
 सिद्धौ भेदा ते तेन साध्योपाधिनिबन्धनाः ॥ क्रियाशब्दा
 यथा पचतीति सिद्धस्य उपाधिर्द्वैविध्यं ॥ जातिगुणभेदात् ।
 कस्याचित्स्वतु सिद्धस्योपाधिः पदार्थस्य प्राणप्रदाता यथा जातेः
 न हि कश्चित्पदार्थो जातिसम्बन्धमन्तरेण स्वस्वपं प्रातिभते
 यदुक्तं वाक्यपदीये ॥ गौः स्वप्नेन न गौर्नोपगौ गोत्वोपाधि
 सम्बन्धात्तु गौरिति ॥ कश्चित्पुनरुपाधित्वं स्वस्वपस्य

वस्तुनो विशेषाधानहेतुः । यथा शुक्लादेर्गुणः न हि शुक्लादिगुणस्य
 पदादिवस्तुस्वरूपप्रातिभंभानिबन्धनत्वं जातिमहिम्नैव तस्य वस्तुनः
 प्रातिभत्वं स्वस्वपत्वात् ॥ अतोसौ त्वं स्वस्वपस्य वस्तुनो
 विशेषाधानहेतुः ॥ ये पि च नित्याः परमाणुत्वादयो गुणारत्तेषामपि
 सर्वेषां गुणजातीयत्वादेवं प्रकारत्वमेव ॥ तदेवं प्राणप्रदोपाधि
 निबन्धनत्वं यस्य शब्दस्य स जातिशब्दो यथा गवादिः ॥ यस्मा
 त्वं स्वस्वपस्य वस्तुनो विशेषाधानहेतुरर्थं प्रतीयते ॥ स गुण
 शब्दो यथा शुक्लादिः । न तु सर्वेषामपि गुणक्रिया यदृच्छाशब्दा
 भिमतानां जातिनिबन्धनत्वं ॥ तथा हि गुणशब्दानां तावत् ॥ शुक्ला
 दीनां पयः संख बलाकाद्याश्रयसमवाये शुक्लादि लक्षणा गुणा
 विभेन्नास्तत्समवेतसामान्यवाचेता ॥ एवं क्रियाशब्दानामपि
 गुणानि तां दुलादि द्रव्यान्विता ये पाकादयो न्योन्यमन्यत्वेना
 वार्यताः क्रियाविशेषारत्तसमवेतं सामान्यमेव वाच्यं ॥
 यदृच्छाशब्दानां तु डित्थादीनां शुक्लसारिका मनुष्याद्युदी-
 रितेषु भिन्नेषु डित्थादिशब्देषु समवेतं डित्थशब्दत्वादिकं
 सामान्यमेव यथायोगं संज्ञिष्वव्यस्तमाभावात् ॥ यदि वौप-
 चयापचयाद्योगितया डित्थादौ संज्ञिनि प्रतिकर्तं भिद्यभा
 नेद्यभिद्यमानो यन्महिम्ना डित्थो डित्थ इत्येवमादिरूपत्वना
 भिन्नाकारः प्रत्ययो वाक्यशून्यः संजायते ॥ तत्तथाभूतं डित्था-
 दिशब्दावसेय वस्तु समवेतमेव डित्थत्वादि सामान्यमात्रेष्ट्वं

Fol. 6

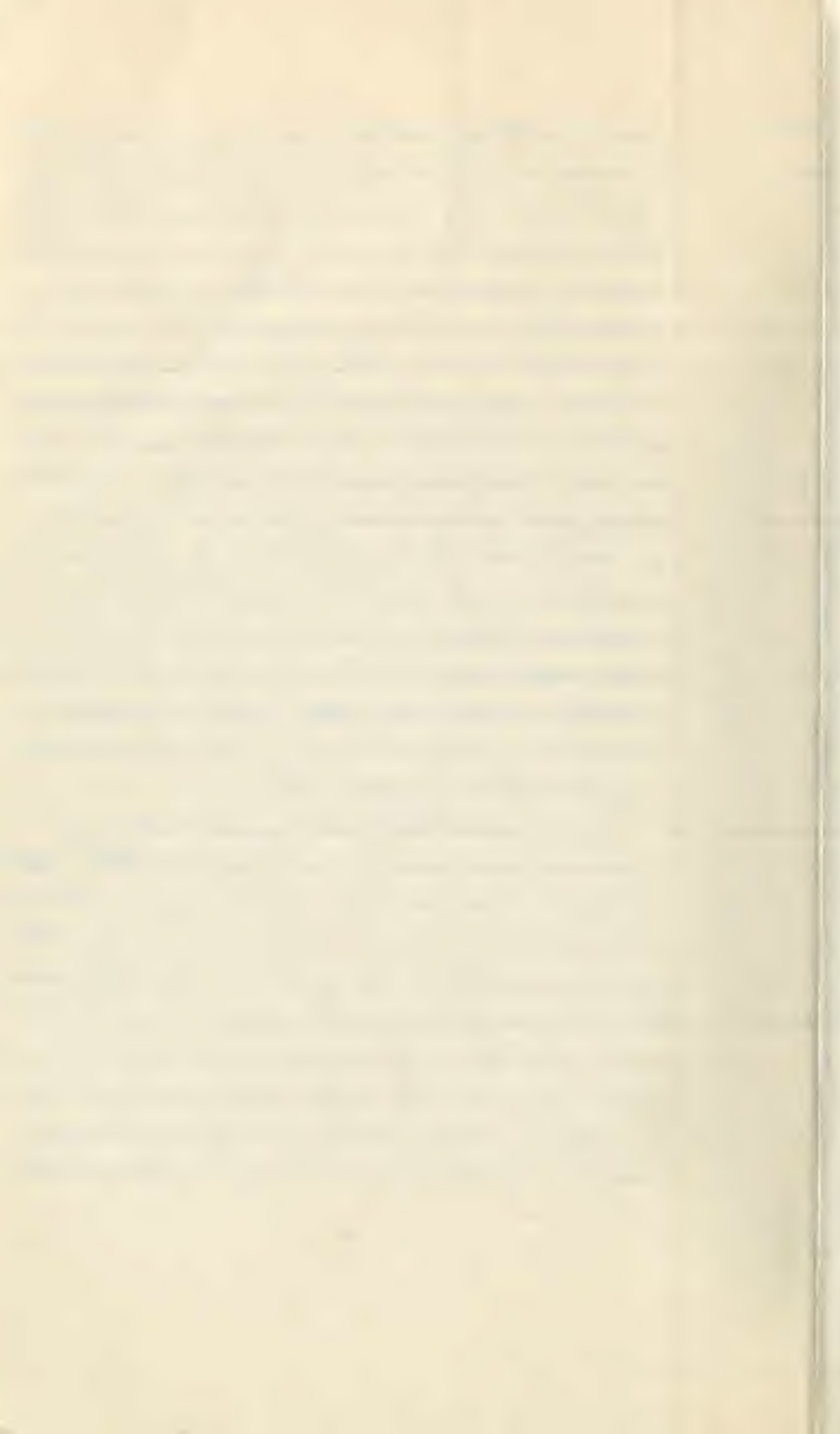
Fol. 7

तच्च डि⁷त्थादि शब्दे राभिधीयते ॥ अतश्च गुणाक्रिया यदृच्छा
 शब्दानामपि जातिशब्दत्वाच्चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिर्नोपपद्यते ।
 अत्राभिधीयते । गुणे क्रियां शब्दसंज्ञि व्यक्तीनामेव तत्तदुपाधि
 निबन्धन भेदजुषा मेकाकारावगति निबन्धनत्वं न तु जातेरिति
 भगवता महाभाष्यकारस्यात्राभिप्रेतं । यथा ह्येकमेव मुरवं
 तैल की खड्गौदका दशादीनां प्रतिबिम्बावगति निबन्धनानां भेदा
 नानाकारत्वेन प्रत्यवभासते । तेष्वेकैव शुक्लादिव्याक्तिर्देशकाला
 वाच्छिन्ना तत्तत्कारण सामर्थ्युपजानित शंखाद्याश्च विशेषवशेन
 नानारूपतयाभिव्याक्ति मासादयंती विधेय्येण स्युरिति ॥ अत
 श्च तस्याः शुक्लादिव्यक्तरकत्वाज्जातेश्च भिन्ना व्ययसमवेत
 त्वांशुक्लत्वादि जात्यभावान्न शुक्लादिशब्दानां जातिशब्दत्वं ॥
 एनं पचतीत्यादौ डि⁷त्थशब्दादौ डि⁷त्थादौ च संज्ञिनि वाच्यं ॥
 अत्राप्येकस्या एव पाकादिक्रिया व्यक्ते डि⁷त्थादि शब्दव्यक्ते
 डि⁷त्थादेश्च संज्ञिने यथा कर्मभाभिव्यञ्जकानां पाकादीनां तथा
 ध्वनीनां अवयोवस्था विशेषाणां च कौभारादीनां यो भेदस्तद्वशेन
 नानाविधेन रूपेणावभासमानत्वात् स्थितमेतच्छब्दप्रवृत्ति
 निमित्तानां चतुष्टवान्मुरव्यः शब्दार्थश्चतुर्विध इति ॥ अधुना
 लक्षणिकस्य द्विभेदत्वमुपदर्शयितुमर्ह ॥

शुद्धोपचारमिश्रत्वाल्लक्षणा द्विविधा मता ।

Fol. 8

लक्षणाया द्विप्रकारकत्वं शुद्धत्वादुपचारमिश्रत्वाच्च ॥ शुद्धा
 तावल्लक्षणा गङ्गाया घोष इति ॥ अत्र हि घोषं प्राति स्तोतोविशे
 षस्याधारता नोपपद्यत इति । गङ्गाशब्दः स्वाभिधेयस्य श्रोतो
 विशेषस्य य समीपभूतस्तत्स्थललक्षणाया वगमयति ॥ उपचार
 मिश्रा तु यत्र स्वस्वन्तरे उपचर्यते ॥ यथा गौर्वाहीक इति ॥
 अत्र हि गोशब्दो वाहीकशब्देनानुपधमान सामानाधिकरण्य
 त्वाद्वाधितमुरव्यार्थः सन् गोगता ये जाड्यमान्द्यादयो गुणास्तत्स
 दृशवाहिकगत जाड्यमान्द्यादिगुणलक्षणाद्वारेण गोगतजाड्य
 मान्द्यादिगुणसदृश जाड्यमान्द्यादिगुणापेते वाहिक उपचरितः

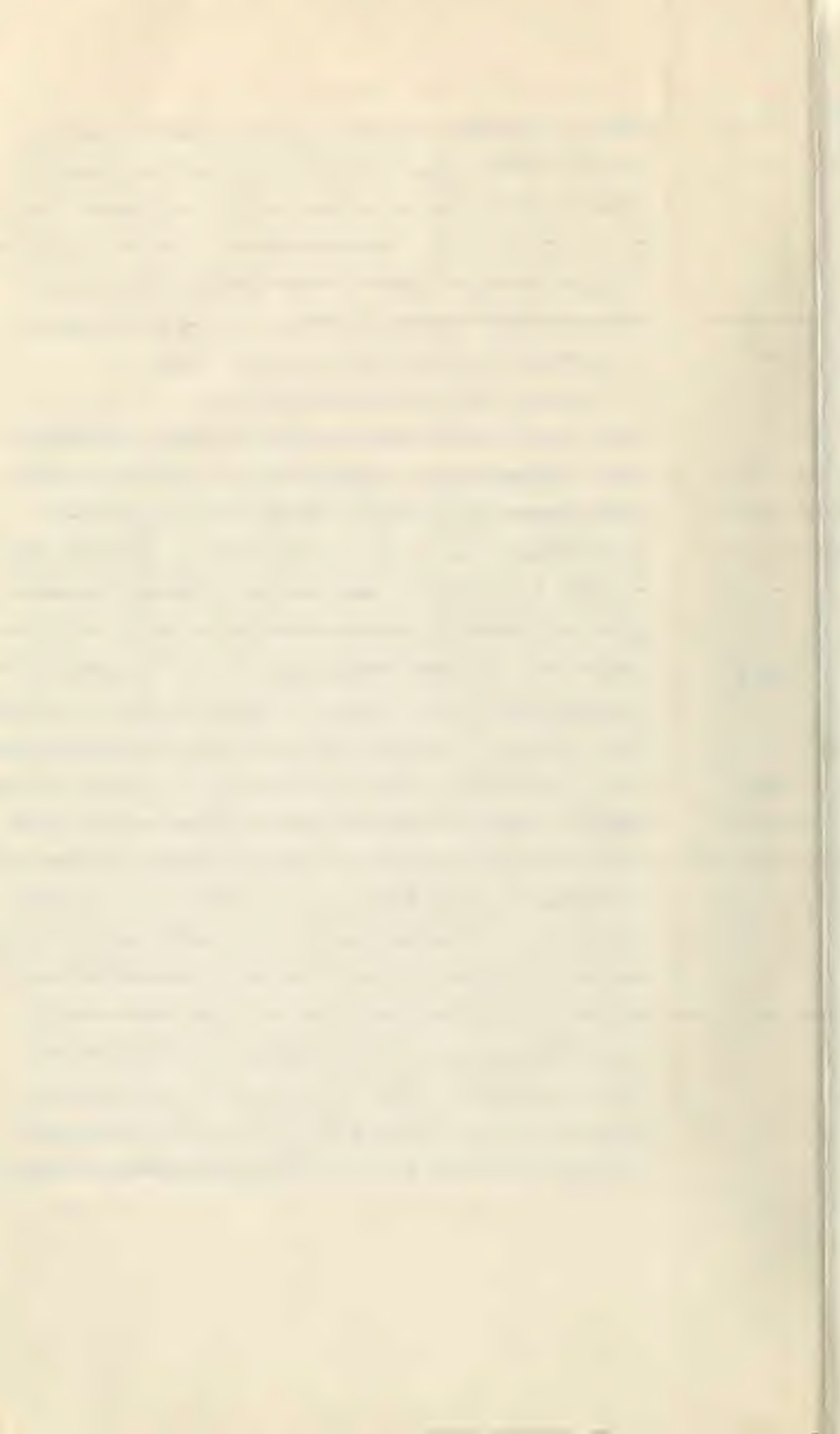
तेनेयमुपचारमिश्रा लक्षणा ॥ एवं शुद्धोपचारमिश्रत्वभेदेन
लक्षणायां द्वैविध्यमुक्तं ॥ इदानीं तु शुद्धाया अपि लक्षणाया
द्वैविध्यं दर्शयति । "उपदानलक्षणाच्य शुद्धा सा द्वैविधोदिता ॥
यां यं लक्षणायां शुद्धा प्रतिपादिता सा द्वैविधोक्ता ॥ क्वाचित्स्व
त्वर्थान्तरापादानेन लक्षणा प्रवर्तते । क्वाचित्स्वत्वर्थान्तरलक्षणेन
किं पुनरर्थान्तरस्योपदानं किं वा तस्य लक्षणा मित्याशङ्क्याह ॥
स्वासिध्यर्थतयाक्षेपो यत्र वस्त्वन्तरस्य तत् ।

उपादानलक्षणं तु तद्विपर्ययतो मतम् ॥

यत्र स्वासिध्यर्थतया वस्त्वन्तरस्योक्षेपो भवति । ततनोपादानं ॥
यथा गौरनुबन्ध इति अत्र हि गोत्वस्य घागं प्रति साधनत्वं
शाब्दं वक्तव्याक्षेपमन्तरेण नोपपद्यते इति । तत्सिध्यर्थतया
व्यक्तेराक्षेपः ॥ यथा च पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के इति ॥ अत्र
हि पीनत्वं दिनाधिकरणभोजनाभावविशिष्टतयावगम्यमा
नमेव कार्यत्वात्स्वासिध्यर्थत्वेन कारणभूतं रात्रिभोजनमाक्षेपादभ्य
न्तरी करोति न हि तस्य रसायनाधुपयोगजन्मना प्रभाणांतरेण
तदभावावसाये सत्ये तस्योदाहरणत्वात् । पीनत्वस्य चान्न दिना
धिकरणभोजनाभावविशिष्टत्वेन रसायनाधुपयोगबाधहेतुत्वात् ।

पीनत्व

अत्र च रात्रौ भुङ्के इत्येतच्छब्दाक्षेपपूर्वकतया प्रमाणस्थाप
रिध्वर्नस्य परिध्वरणाच्छ्रुतार्थापत्तित्वं भवत्वथवा कारणस्यैव
रात्रिभोजनस्याक्षेपः ॥ इति सर्वथा स्वासिध्यर्थत्वेनार्थान्तरस्या
क्षेपपूर्वकतयान्तरभावैनादुपादानत्वमुपपद्यते । यत्र तु पूर्वो
दितोपादानरूपविपर्ययसंश्रयान्न स्वार्थसिध्यर्थतयाथान्तिर
तरस्याक्षेपः ॥ अपि त्वर्थान्तरसिध्यर्थत्वेन स्वार्थसमर्पणम् ।
तत्र लक्षणं यथा पूर्वमुदाहृतं गङ्गायां घोष इति ॥ अत्र हि
तस्य घोषाधारतया क्रियात्वितस्य गङ्गाशब्देन समर्पणं
क्रियते ॥ अतौर्थान्तरभूतं तटमवगम्यता गङ्गाशब्देन
स्ववाच्यभूतः श्रोतो विशेषो ^{अर्थते} गम्यते ॥ इत्यर्थान्तरसिध्यर्थ-
त्वे स्वार्थसमर्पणं ॥ एवं चान्न पूर्वोदितोपादानरूपविपर्ययालक्षणा
त्वे ॥

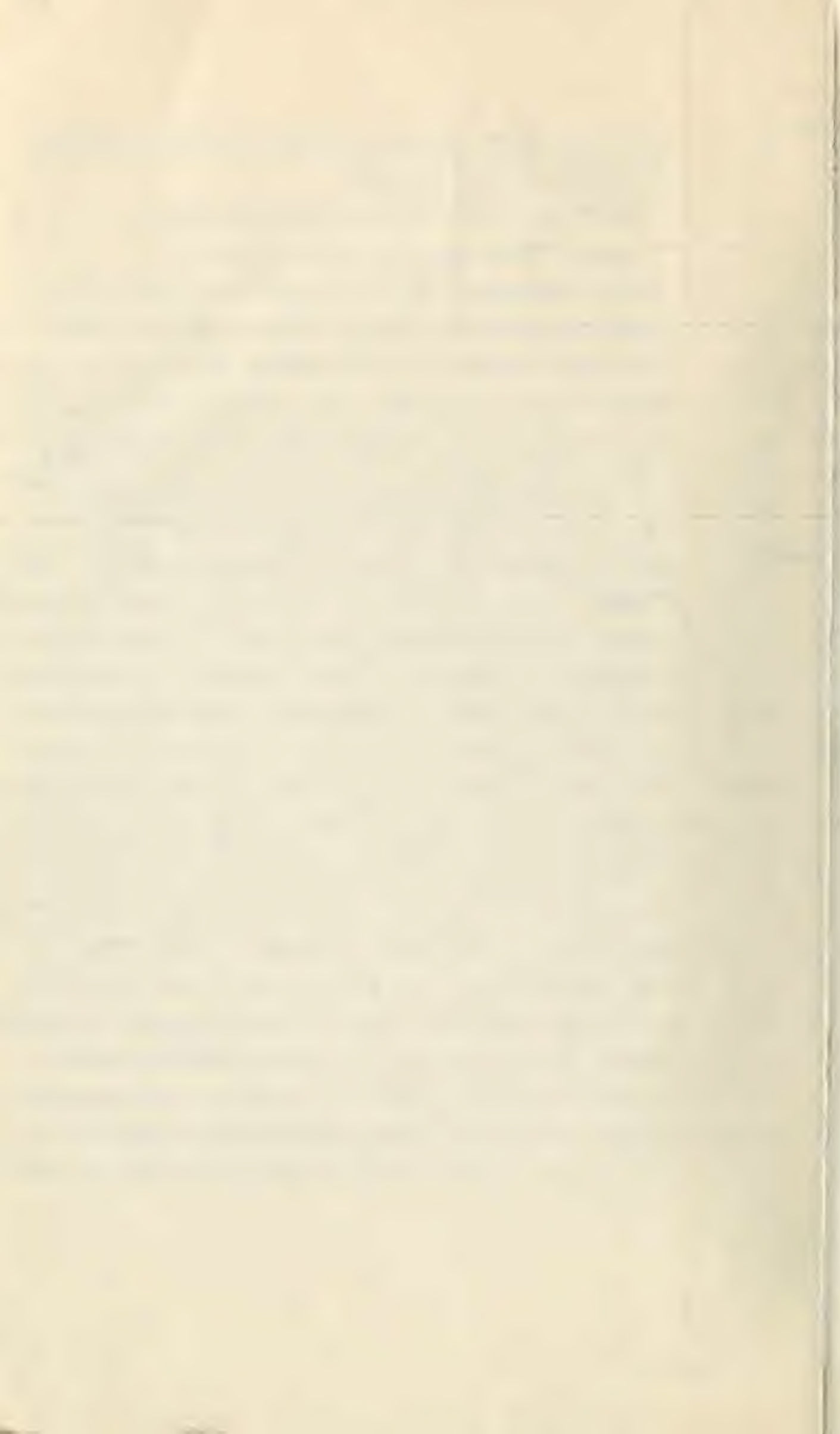

एवं शुद्धा लक्षणा द्विविधा प्राविभक्ता। इदानीमुपचारमिश्रां
चतुर्भेदत्वेन निरूपयितुमाह ॥

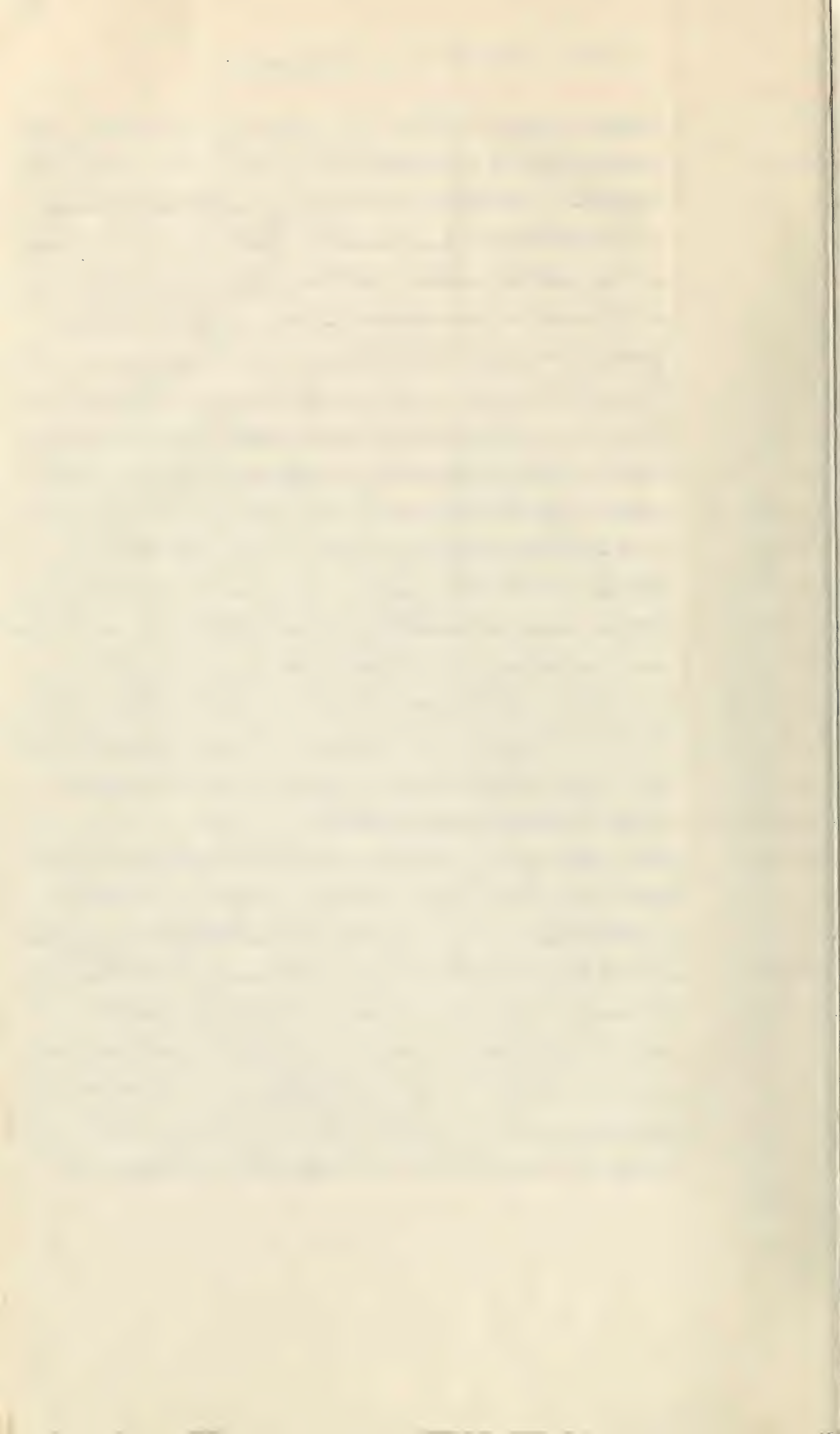
आरोपाध्यवसानाभ्यां शुद्धगौणोपचारयोः।

प्रत्येकं भिद्यमानत्वाद्युपचारश्चतुर्विधः॥

द्विविध उपचारश्च शुद्धो गौणश्च ॥ तत्र शुद्धो यत्र मूल
भूतस्योपमानोपमेयभावस्याभावेनोपमानगत गुणसदृश
गुणयोगलक्षणासंभवात्कार्यकारणभावादि संबंधलक्षणाया
वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते ॥ यथा आयुः घृतमिति ॥ अत्र ह्या-
युषः कारणघृते तद्वत्कार्यकारणभावलक्षणापूर्वकत्वेनायं
कार्यं तच्छब्दश्चेत्युभयभावसमुपचरितं ॥ तस्माच्छुद्धोप-
चारः गौणः पुनरुपचारो यत्र मूलभूतोपमानोपमेयभावस-
माश्रयेण उपमानगत्यते। स हि गुणेभ्य आगतत्वाद्गौणशब्देन
भीषिधीयते ॥ यथा गौर्वाहीकः ॥ अत्र हि गौगत जाड्यमांथादि-
गुणसदृश जाड्यमान्धादि योगाद्वाहीके गौशब्दगौत्वयो रूपचारः ॥
कैचिच्छुद्धोपचारे शब्दोपचारमेव मन्यन्ते। नार्थोपचारमेतदुक्तं
शब्दोपचारस्यार्थोपचाराविनाभावेत्वात् ॥ एवमयमुपचारः ॥
शुद्धगौणभेदेन द्विविधोभिहितः ॥ तस्य च प्रत्येकं द्वैविध्यमध्या-
रोपाध्यवसानाभ्यां। यत्राद्यारोप्य विषययोर्भेदमनपहुत्यैव
वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते ॥ तत्र नपहुतस्वरूप एव वस्त्वन्त-
रे वस्त्वन्तरस्याधिकस्यारोप्यमाणत्वादध्यारोपः ॥ यथा पूर्वोक्तो
रुदाहरणयोः ॥ तथा ह्यायुर्घृतमिति यत्र नायुलक्षणाकार्यन्तर्ली-
नतया कारणभूतस्य घृतस्य प्रातिपत्तिः ॥ स्वरूपेणैव तस्य प्राति-
पत्तिः ॥ स्वरूपेणैव तु तस्य प्रतीयमानस्यायुष्कारणत्वादायुष्यं
प्रतीयते ॥ तेनात्राध्यारोपः ॥ एवं गौर्वाहीक इत्यत्रापि च उपमानो-
पमेयस्वरूपानपह्नुवात् ॥ तदेवं यत्रोपचर्यमाणेनोपचर्यमाण
विषयस्योपचर्यमाणेनन्तर्लीनतया विवक्षितत्वात्स्वरूपापह्नुवः
क्रियते। तत्र व्यवसानं ॥ तत्र शुद्धोपचारे व्यवसानन्तरयोदाहरणं
पंचात्मा इति ॥ अत्र हि पंचात्मापत्यानिवासाधिकरणत्वात्तत्र नपदे

लक्षितलक्षणाया पंचालेनाशब्दः प्रयुज्यते। पंचालेनापत्यानां
लक्षणादपत्यैश्च स्वनिवासाधिकरणस्य जनपदस्य नवाशेषच
र्यमाणार्थ विषयस्योपचर्यमाणान्नेदेन प्रातिपत्तिः उपचर्यमाणा
र्थ निगीर्णतयैव तस्य प्रातिपत्तेः। तेनान्नोपचारत्वखदिमाहा
त्म्याद्भ्रष्टमिव लक्षते। अतोन्नाध्यवसानगर्भः शुद्ध उपचारः
गौणोपचारेत्वं व्यवसानस्योदाहरणं ॥ राजेति। राजशब्दो
द्यंभ्रप्रयोगदर्शनादक्षान्त्रिये मुख्यया वृत्त्या प्रयुक्तः सन् अन्य
त्र शुद्धादौ क्षान्त्रियगत जनपदपुरपात्मन सदृश जनपदपुरपात्मन
योगलक्षणपूर्वकतया गौणावृत्त्या प्रजध्वते पितृत्वते ॥ तेनान्न
गौणत्वं संगित्यैव प्रतीयमानत्वाद्गुणं साद्विचारणया समाधि-
गम्यते। अतोन्नाध्यवसान गौणगर्भो गौण उपचारः ॥ तदेवमुप-
चारश्चतुर्विधः प्राविभक्तः ॥ एतेन चतुर्विधेनोपचारेण सह
पूर्वोद्धौ लक्षणाभेदे संकल्य षट् प्रकारा लक्षणा वक्तव्या।
एषां च लक्षणा त्रिस्तथा ^{मिसुराया} शुद्धत्वादध्यारोपादध्यवसानाच्च ॥
तत्र शुद्धस्कंधस्य द्विविध्यमुपादानलक्षणाभ्यामुक्तम् ॥
अध्यारोपाव्यवसाने स्कंधयोरापि प्रत्येकाद्विप्रभेदता ॥ शुद्धे
गौणोपचारमिश्रत्वात् ॥ तत्र तेषां त्रयाणां स्कंधानां विषयविभागं
प्रदर्शयितुमाह ॥ तदस्थलक्षणा शुद्धा स्यादारोपस्त्वद्वरगा।
निगीर्णध्यवसानं पु खट्या सन्नतरत्वतः ॥
यैषा लक्ष शुद्धा उपादानलक्षणात्मकत्वेन द्विप्रभेदा प्रातिपा-
दिता ॥ सा लक्षकार्यानुपरक्तत्वात् ॥ तदस्थतया प्रतीयमाने
लक्ष्येऽर्थे द्रष्टव्या ॥ न हि तत्र लक्षकार्योपरक्ततया लक्ष्यस्या-
र्थस्यावगतिः ॥ तथा हि गंगार्था घोष इत्यत्र घोषाधिकरणभूत
-टोपलक्षणाभिसं-नेन गंगार्था घोषो न वितस्तायामिति।
गंगाशब्दे प्रयुज्यमाने तदस्यास्त्रोतो विशेषणोपलक्षकत्वमानो
पयुक्तो नोपरागो न प्रतीयते ॥ तदस्थेनैव तस्य तदस्थ प्रत्ययात्।
एवमुपादानेऽपि वाच्यं ॥ यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति ॥
यदा तु गंगाशब्दाभिधेयस्य स्त्रोतोविशेषस्याविद्वद्वार्तितया

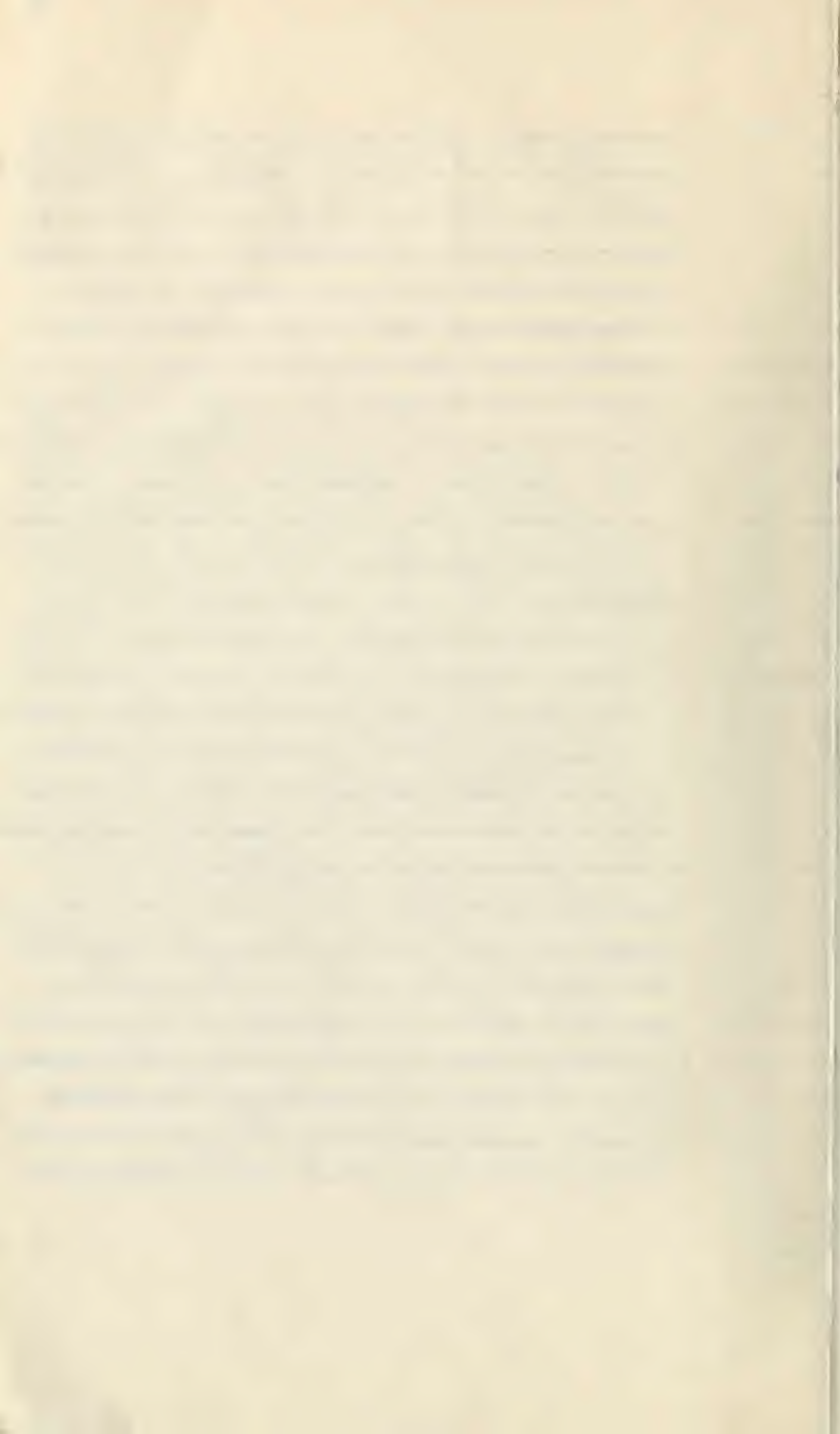

Fol.

तदमनपहुतस्वरूपं स्रोतो विशेषोपरक्ततया विवक्षितं भवति ॥ तदा
 पूर्वस्मिन्नुदाहरणधारोपो भवति ॥ स्रोतो विशेषोपरक्तस्य तदस्य प्रतीते
 स्रोतो विशेषाद्वर्तित्वात् स्रोतो विशेषरूपे तदं घोष इति ॥ यदा
 त्वत्यन्तमासन्नतां घोषं प्राति स्रोतो विशेषस्य प्रतिपादयितुमेतद्वाच्यं
 स्रोतो विशेषनिर्गणतया तदमपहुत्य प्रयुज्यते ॥ गंगाधामेव
 साक्षाद् घोषो न त्वन्यत्रेति ॥ तदाध्यवसानं ॥ यथा चैतच्छब्दो
 पञ्चारनिष्ठतयाधारोपाध्यवसानयो रुदाहरणमुक्तं ॥ तथा गौणे
 ण्युपचारे वाच्यं ॥ गौर्वहीक इति ॥ तथा गौरेवायं साक्षनादिति
 अत्रापि हि यवाक्तमं गौगत गुणसदृश गुणयोगद्वारेण गौराविद्वत्त्वेन
 वाहीकस्य विवक्षितत्वात् गौत्वाधारोपः ॥ गौगतानां तु गुणानां
 मुक्कटत्वे वाहीकस्य गौगौत्वाध्यवसानं यथा नासन्नतरत्वेनाव्यसान
 पूर्वप्राविभक्तं ॥ तथा रुदित्वेनापि प्राविभक्तव्यम् ॥ यथा पूर्वोपद-
 र्शितयोरुदाहरणयोः पञ्चात्मा इति । तथा राजेति ॥ तदिदमुक्तं
 रुदयासन्नतरत्वत इति ॥ रुदित्वादासन्नतरत्वाच्च निर्गणार्थे
 व्यवसानं स्यादित्यर्थः ॥ न तु मुख्येर्था शब्दस्य सम्बन्धावधार-
 णा प्रातिपादकत्वमुपपद्यते न तु लाक्षणिके लक्ष्यपर्यायत्वात् ॥ तथा
 हि सम्बन्धावधारणसमये व्यवहर्तृगतयोस्तावच्छब्दप्रयोगार्थं
 प्रातिपत्योराविभक्तौ देशवाक्यवाक्यार्थनिष्ठतया पूर्वहेतुफल
 भावावरणायो भवति । तदनन्तरं च निश्चितचतुरादिदर्शनेभ्यो
 ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यवाक्यार्थोद्देशप्राविभागगते ये
 प्रयोगप्रातिपत्तिरान्तिष्ठकार्यकारणभावावधारणं । तदुत्तरकालं
 व्यवहर्तृगतार्थप्रातिपत्यन्यथानुपपत्त्या शब्दार्थसंब-
 धावगतिः ॥ सा च मुख्य एवार्थे जाऽऽद्यादौ चतुर्विधे न तु
 लाक्षणिके पदप्रकारे न हि लाक्षणिकेनार्थेन सह शब्दस्य संबन्धो
 मुख्येनैवार्थेन परिदृश्यते । तथा भावे हि सति तस्य मुख्यत्वमेव
 स्यान्न लाक्षणिकत्वम् ॥ अथ शब्दस्य मुख्यो यो सावर्थस्तेन
 सह संबन्धो लक्ष्यमाणस्यार्थस्य दृष्ट इति तद्वारेण शब्दान्तस्याव-
 गतिरित्यभिधीयते ॥ एवं सति यदि निरपेक्षः स्वार्थप्रातिपादन-

Fol. 13

Fol. 13

Fol. 13

द्वारेण लक्ष्यभाणमर्थमवगमयति । सर्वदा तमर्थमवगमयेत्
अथ सापेक्षः । किं तस्यापेक्षणीयमित्याशङ्क्याह ॥

वक्तुर्वाक्यस्य वाच्यस्य रूपभेदावधारणात् ।

लक्षणा षट्प्रकारैषा विवेक्तव्या मनीषिभिः ॥

यः परप्रातिप्रत्यये वाक्यमुच्चारयति स वक्ता सांकाक्षाणां
पदानां मैकार्था समूहो वाक्यं ॥ शब्देन द्विविधं ॥ मुख्यं लाक्षणिकं
वा ॥ उभिधा व्यापारमाश्रित्य यद्वोचरीक्रियते । तद्व्याख्यं ॥
एतेषां अयाणां वक्तादीनां व्यस्तसमस्तभेदभिन्नानां देशकाला-
वस्था स्वालक्षण्यागतसमस्तव्यस्तभेदाभिन्नानां संयोजितानां
यः स्वभावभेदप्रपञ्चस्तत एवा^{Fol. 14} षट्प्रकारालक्षणा परामर्श-
कुशलैर्विवेचनीया तथा विधिवत् वक्तादिसामग्र्यपेक्षयैव
शब्दानां स्वार्थमवगमयतां स्वार्थं द्वारेण लक्ष्यभाणार्थसं-
बन्धस्य वृद्धस्य व्यवहारेणैव धारित्वात् ॥ एतदुक्तं भवति ।
न शब्दानां मनवधारितलाक्षणिकार्थसंबन्धानां लाक्षणिक-
मर्थं प्रातिगमकत्वं नापि च तत्र साक्षात्संबन्धग्रहणं । किं
तर्हि वक्तादिसामग्र्यपेक्षया स्वार्थव्यवधानेनेति । यदुक्तमाचार्य-
शबरस्वामिना । कथं पुनः परशब्दः परत्र वर्तते स्वार्थाभिधा-
नेनेति ब्रूमः इति ॥ अत्र हि स्वार्थद्वारेण लक्ष्यभाणार्थाभि-
निवेशितशब्दानामुक्ता पुनश्चासाविवाहलक्षणाऽपि हि
लौकिक्येवेति ॥ अत्र हि संबन्धावधारणसापेक्षाणां शब्दानां
लक्ष्यभाणोऽर्थे प्रवृत्तिरुक्ता ॥ व्यवहारोपाख्यानानि हि प्रत्यक्षादीनि
प्रमाणानि लौकिकशब्देनाभिधीयते ॥ लोके च विदिता लौकिकी
व्यवहारावगम्या परिगृहीता ॥ संबन्धशब्दनिष्ठेत्यर्थः ॥
तदुक्तं भट्टकुमारिलेन ॥

निरवदा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् ॥

क्रियते^{यां} सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैवत्वशक्तैश्च^२ इति
निरवदा लक्षणा राजेत्यादिकाः ॥ सांप्रतं क्रियन्ते । या वृद्ध-
व्यवहारवक्ताद्यपेक्षया तथा विधेय्यत्र विषये परिदृष्टस्वभावाः ॥

F. 14

यथा॥

रत्नधरस्यामल कांति लिप्तवियतो विलुङ्गलाका घना
वालाः शीकरिणः पाथादसुहृदामानंद केकाः कलाः॥

कामं संतु द्रुतं कठोरहृदयो रागोऽस्मि सर्वं सहे॥

वैदेही कथं भाविष्यति ह हाहा देवि धीरा भवति॥

Fol. 15

अत्र हि लिप्तशब्दकांतेः कुंकुमादिवत् पनरसाधनत्वाभावाद्
बाधितमुरव्यार्थः॥ अतान्तर स्वार्थगतो यो साधीपनरसाधेय
मानत्वादि धर्मः प्रातिपादितः॥ तत्सदृशे षान्तिरो धीयमानत्वादि
धर्मयोगात् क्वाति संपृक्तोर्थो लक्ष्यते॥ एव सुहृच्छब्देनापि
पयोदाना मचेतनत्वेन मैत्रीसंबन्धाभावान्मुरव्यशब्दार्थाभावे
साति सुहृद्गता ये ते सान्मुरव्यादयो धर्मास्तत्सदृशा सान्मुरव्यादि
धर्म योगिनः पयोदाभिमुख^{स्वा} मयूरा लक्ष्यन्ते॥ रामशब्दस्या
पि प्रातिपन्नत्वात्संज्ञिनो मुरव्यशब्दार्थबाधः॥ अतस्तेनापि राज्य
भ्रंशे वनवास सीतापनयन पितृमरणादयः स्वाभिधेयभूतार्थैक
गाभिनो साधारणदुःखहेतु^{नो} धर्मा विदीष्टसामग्र्यनु प्रावेष्टेन
लक्षिताः॥ तदेवमादीनां लक्षणानां सांप्रतं क्रियमाणता॥ यासां
तु लक्षणानां वृद्धव्यवहारे न च तास्मिन् शब्दे राजशब्दवद्वर्गनि
नापि च तज्जातीयेषु शब्दान्तरेषु लिप्तादिशब्दवत्तासामश-
क्यत्वादा क्रियमाणत्वमेव॥ यथा

मध्ये समुद्रं कुकुभः पिसंगी यां कुर्वती कांचनभूमिभासा।
तुरंगकान्ताननहव्यवाहज्वालेव भित्वा दिवमुल्लास॥

अत्र हि तुरंगकान्ताननहव्यवाह शब्दो वडवाभुरवाग्नौ
लक्षणाया प्रयुक्तः॥ न चासौ वडवाभुरवाग्नौ निरुदो नापि च
तज्जातीयाः^{रुद्रा} विदीष्टा सामग्र्यनु प्रावेष्ट तथा विद्याविवाथकगाहित्वेन
परिदृष्टा। न तु द्विरेफादीनां शब्दानां रेफ द्वितयानुगतभ्रमरादिशब्द
लक्षणाद्वारेण यथा षट्पदादौ प्रवृत्तिस्तथा तुरंगकान्ताननहव्य
वाह शब्दस्यापि वडवाभुरवाग्नौ वडवादिशब्दलक्षणाद्वारेण कथं
प्रवृत्तिर्न स्यात् तज्जातीये द्विरेफादौ शब्दलक्षणायाः परिदृष्टत्वात्॥

Fol. 16

Fol 16 .

नैतत् यतो वृद्धव्यवहाराभ्यनुज्ञानेऽप्येव शब्देषु तज्जातीय
शब्ददर्शनालक्षणात्वमभ्युपगम्यते ॥ न तु सर्वत्र । अन्यथा
सर्वथाभेव शब्दानां येन केनान्चिज्जातिलेशेन ---- सर्वानर्था
न् प्राप्ति लक्षणाशब्दत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् ॥ न कश्चित्छब्दः
किञ्चिदर्थं प्रत्यगमकः स्यात् । वृद्धव्यवहाराद्यनुज्ञायां तु
विषयाविभागैर्गीकृत्यभाषे तुरंगकांताननहव्यवाहेत्यादीनां
अस्मात् प्रयोजने दुष्टत्वमेव सति तु गुप्तार्थप्रतिपादनादि
प्रयोजनसद्भावे एतं विधानाभाषि लक्षणानामदुष्टत्वं ॥
तथाविधविषये वृद्धव्यवहारेण तात्पर्यमनुज्ञातत्वात् । तदेवं वक्त्रा
दि सामान्यत्रु प्रवेशेन शब्दानां स्वार्थमर्पयतानर्थान्तरप्रतिवृद्ध
व्यवहारे स्वरूपद्वारेण सजातीयशब्दद्वारेण वा गमकतयाव-
धारितानां लक्षत्वमिति स्थितं । तत्र वक्तु निबन्धनत्वेन यत्र लक्ष
णिकोर्थोऽवगम्यते । तत्रौदाहरणं ।

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनिक्षिणमिहाप्यंगृहे दास्यासि
प्राप्तो नैव शिशोः पिताद्य विरसाः कोपीरपः पास्यति ।
एका किन्यपि यामि तद्वनमितः स्रोतस्तमात्माकुलम् ।
नीरेन्द्राः वपुरातिस्वंतु जरटच्छेदानतः ग्रन्थय इति

अत्र हि परसंभोगानुभवेच्छया संकेतस्थानं युवति व्रजंति
स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं विशिष्टसंकेतस्थानाचारं परपुरुषसंभोगा
त्मकं ॥ तथा संभोगच्छिन्नानि नखदशनक्षतानि ॥ गान्धर्वसंलग्नत-
या शंक्यमानविद्वावानि यथाक्रमं भर्तृपिपासा निवृत्तिक्षमना-
देयसंभोगा^{Fol 17}नीयानयनेन चिराद्धिन्ननलग्नाधि पुरुषज्जरि^{प्रावृजानि}पिच्छमाणेन
च गान्धर्वतविकारविशेषोद्गमेनापहृत्याभिधत्ते ॥ सा चात्रापहृति
रसाद्या वक्तृत्वं पर्यालोच्यवगम्यते ॥ अपहृत्यचात्मीकवरत्न
भिधानात्मत्वादत्मीकस्यासत्यार्थविपर्ययकारित्वादत्मीकेनार्थे
नान्न सत्योर्थः । स्वसिद्ध्यर्थत्वेनाक्षिप्यते । तेनात्र वक्तुविशेष
पर्यालोचनया सत्यार्थनिष्ठया उपादानात्मिकाया लक्षणायाः
प्रतिपत्तिः । नह्यप्रवाक्यवाच्यमेः सामर्थ्या साध्या वक्तृत्वे

Fol 17

साति तयोरेवं विधार्थद्वैपा समर्थत्वात् ॥ वाक्यगत रूप विशेष
पर्यालोचनया तु यत्र लाक्षणिकार्थपरिग्रहस्तत्रोदाहरणं ॥

प्राप्तश्रीरेष कस्य^{म्} पुनरपि मथितं मंथरवेदं विधत्ते ।

निद्रामध्यस्य पूर्वोभनत्समनसा नैवं संभानयामि ।

सतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयातः ।

त्वयास्यते वितर्कानिति दत्त इव^{इव} भाति कम्पः पयोधे^{पयोधे} इति
अनेन हि चाटु श्लोकेनोपश्लोक्यते यो नृपतिस्तदीयबलभर
क्षोभ्यमाणस्वावस्थस्य समुद्रस्य यः कंपीति शायोत्स्योपवर्णित
स्तस्य समुद्रकर्तृकं वितर्कधारणं हेतुत्वेनोत्प्रेक्षित इति विभ
विभक्ते दत्त इति ते च वितर्क प्राप्तश्रीरित्यादिना भगवद्वास्तु
देव व्यापारविशेषविषयाः यावन्त तस्य नृपतिर्भगवद्वासुदेव
ता नाम्नि तावत्कथं तदीयेषु व्यापारविशेषेषु संशयः समुप
जायते अतोन यदेतद्बलभराकान्तत्वेन समुद्रस्याकम्पमा-
नस्यापि कम्पमानार्थसादृश्यात्कस्यमानत्वमव्यवसितं ॥ तत्रो
ध्यवसानगर्भो गौणोपचारः अकम्पमानस्यापि तस्य कम्पमानार्थ
त्वेनाध्यवसितत्वात्^{Fol. 18} अत एव यं भेदेऽप्यभेद इत्येव भात्मिका
अतिशयोक्तिः वितर्कवशात्त्वयै नानां मूर्धकम्पो बाहुल्येन परिदृ
शत इति । चेतनगतसंशयहेतुक मूर्धकम्पसादृश्यात्तद्वासा चोस्य
कम्पस्योपचर्यते ॥ एवं चात्राप्यध्यवसानगर्भ^{गर्भो}गौणोपचारः
इयमपि च भिन्नयोरपि कम्पयोरभेदेनाध्यवसानाद्भेदेऽप्यभेद इत्ये
व भात्मिका अतिशयोक्तिः तान्निबन्धनेवचैयमुत्प्रेक्षा इति वितर्कान्
दधत इति वेति । अत्र हि कार्यभूतस्य कस्यदर्शनात्कारणभूतं
वितर्कधारणं मिथ्याज्ञानस्वरूप~~स्य~~ योत्प्रेक्षयोत्प्रेक्ष्यते ॥ अत्रापि
च वितर्कान इव धारयतोऽपि पयोधेः वितर्कधारणाय निबन्धाद्
भेदेऽप्यभेद इत्येवात्मिका अतिशयोक्तिर्गर्भीकृता ॥ यदुक्तमुत्प्रे
क्षात्तद्वक्षणा साम्यरूपा विवक्षायां वाक्ये वाच्यात्मभिः पदैः अत
द्रुणकृथायोगादुत्प्रेक्ष्यातिशयान्विता ॥ तेनात्राप्यध्यवसान-
गर्भो गौण उपचारः ॥ प्राप्तश्रीरित्यादिषु त्रिषु वितर्केषु भगवद्

Fol. 18

वासुदेव विषयेषु यथायोगं तन्तश्च कार्थनिराकारणहेतुगर्भतया
प्रवर्तमानेषु नृपाति भगवद्वासुदेवता क्षिप्ता ॥ तेनात्रोपादाना
त्मिका लक्षणा भगवद्वासुदेवस्वरूपतया राज्ञ नृपातिरव्यवसानाद
व्यवसानगर्भो गोण उपचारः ॥ एतत्त्वान्न सर्वं वाक्योपात्तपदं
समन्वयान्यथानुपपत्त्या गम्यत इति वाक्यनिबन्धनान्न लक्षणा
वाच्यनिबन्धना तु यथा ॥

दुर्वारो मदनेष्वो दिशि व्याज्जंभते माधवो ।

हृद्युन्मादकराः शशांकरुचयो चेतोहरः कोकिलः ॥

Fol. 19

उत्तुंगस्तनभारदुर्धरमिदं प्रत्यग्रमन्यद्वयः ।

सोटव्याः सारवे सांप्रतं कथमिमे पंचाग्रयो दुःसहा ॥ इति ॥

अत्र हि स्मरशरप्रभृतीनां पंचानामध्यारोपितवद्विभावाना
मथवाध्यवासितवद्विस्वभावानामसह्यत्वं वाक्यार्थभूतं ॥

अतस्तस्य वाच्यता ॥ तत्पर्यालोचनासामर्थ्याच्च विप्रलंभ

श्च इटंगारस्याक्षेप इत्युपदानात्मिका लक्षणा वाच्यनिबन्धना

नह्यन्न वक्तृस्वभावपरिशीलनस्य शब्दरहितस्योपयोगः ।

नापि च वाक्ये पदानां विप्रलंभ इटंगाराक्षेपमन्तरेणान्व-
यानुपपत्तिः । वाच्यस्वरूपविचारेण त्वन्न विप्रलंभ इटंगारस्या

क्षेपादुपादानात्मिका लक्षणा वाच्यनिबन्धना विप्रलंभ इटंगारस्या

वाचान्नाक्षिप्यमाणस्यापि वाच्यापेक्षया प्राधान्यं ॥ सुहृदय

हृदयाद्वादहेतुतया प्राधान्येनाक्षेपात् ॥ हृद्युन्मादकरा इत्यत्र

सत्यपि शशांकरुचीनां स्त्रीत्वे हेतुतात्पर्यानुलोभ्यानाम

विवक्षितत्वादृक् प्रत्ययाभावेऽचप्रत्ययान्तत्वादीकाराभावः ।

पूर्वं चान्न कर्मसंबन्धस्याविवक्षणादण् प्रत्ययस्याभाव इत्य

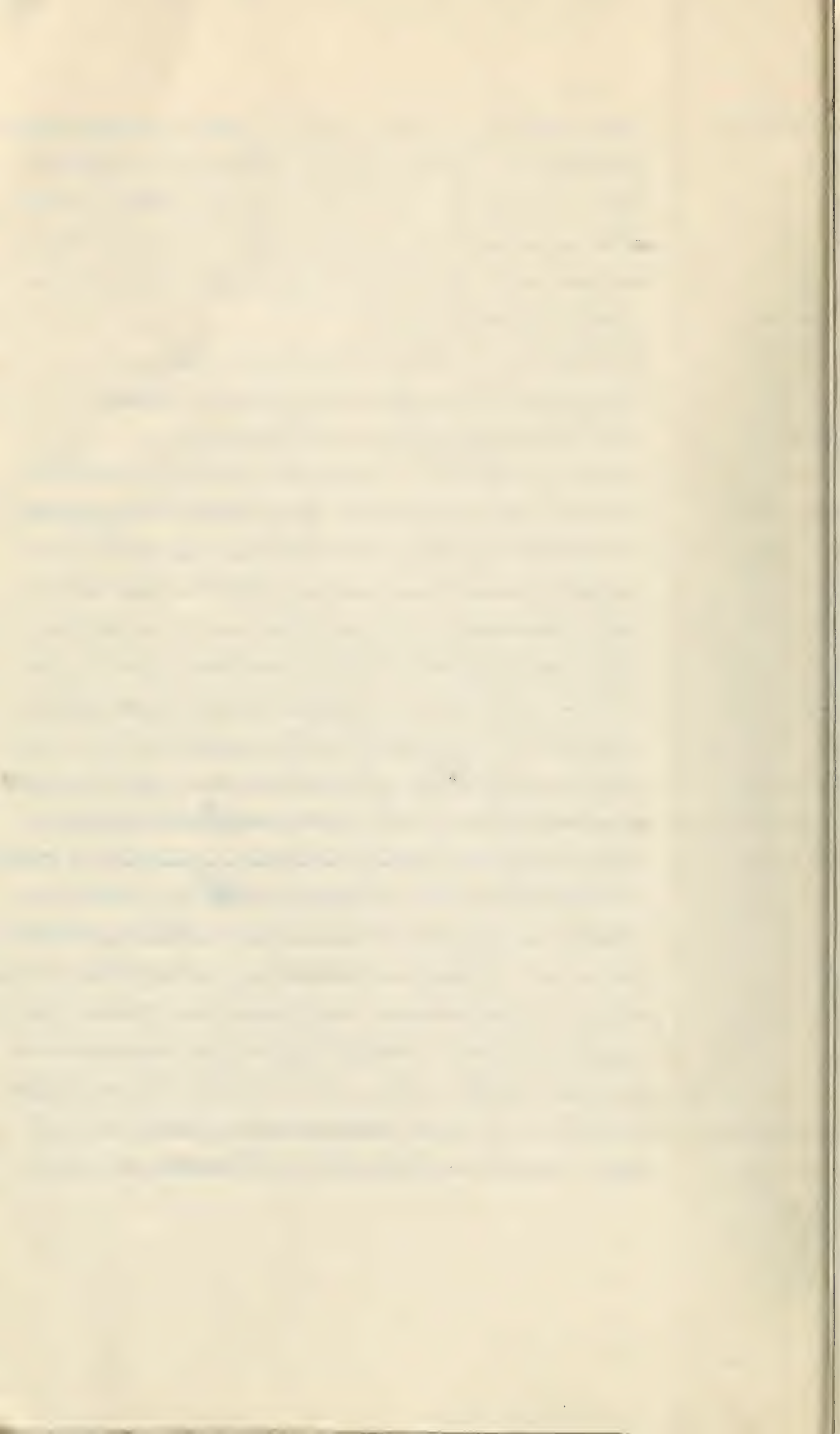
प्रत्ययः ॥ शिवशम्भरिष्टस्य कर इतिवत् अत एव वा हेत्वादि

विवक्षायाभापित प्रत्ययो भावाददोषाः ॥ एव वक्तृवाक्यवाच्या

नामेकैकरमाश्रयेण येऽत्र त्रयो भेदा भवन्ति ते तावदुदाहृताः

अन्येऽपि च ये वक्तारं वाक्यवाच्ययोरन्यतरेण संयुज्यते

तथा वाक्यवाच्ययोरन्यतरेण संयोज्यते तथा वाक्य-

Fol. 19

वाच्येन सह समुच्चित्य द्विक भेदास्त्रयस्तेथा^{एक} भेदाश्च वक्तु-
 वाक्यवाच्यानां त्रयाणामपि परस्परसंयोजनया एक इत्येव
 चत्वारो भेदा दृश्यन्ते ॥ ते स्वबुद्ध्या षट्प्रकारलक्षणा विषयत्वेन
 मनीषाभिरुदाहर्तः ॥ एतेषां च ^{Fol. 20} देहाकात्मवस्थास्वात्मक्षयगत
 समस्त व्यस्त भेदप्रपञ्चसंयोजनेनात्मक्षो न्वेषणीया ॥ तदेवं चतु-
 विधमुरव्योर्थो ~~विनिर्णयः~~ निर्णीतः ॥ लक्षणा तु षट्प्रकारोक्ता ॥ इदानीं
 माभिहितान्वयोन्विताभिधानं ॥ तत्समुच्चयस्तु दुभयाभावश्चेत्येव
 ये चत्वारः पक्षास्तेषु लक्षणाया कक्षविभागं दर्शयितुमाह ॥

अन्वयेभिहितानां सा वाच्यत्वादूर्ध्वमिष्यते

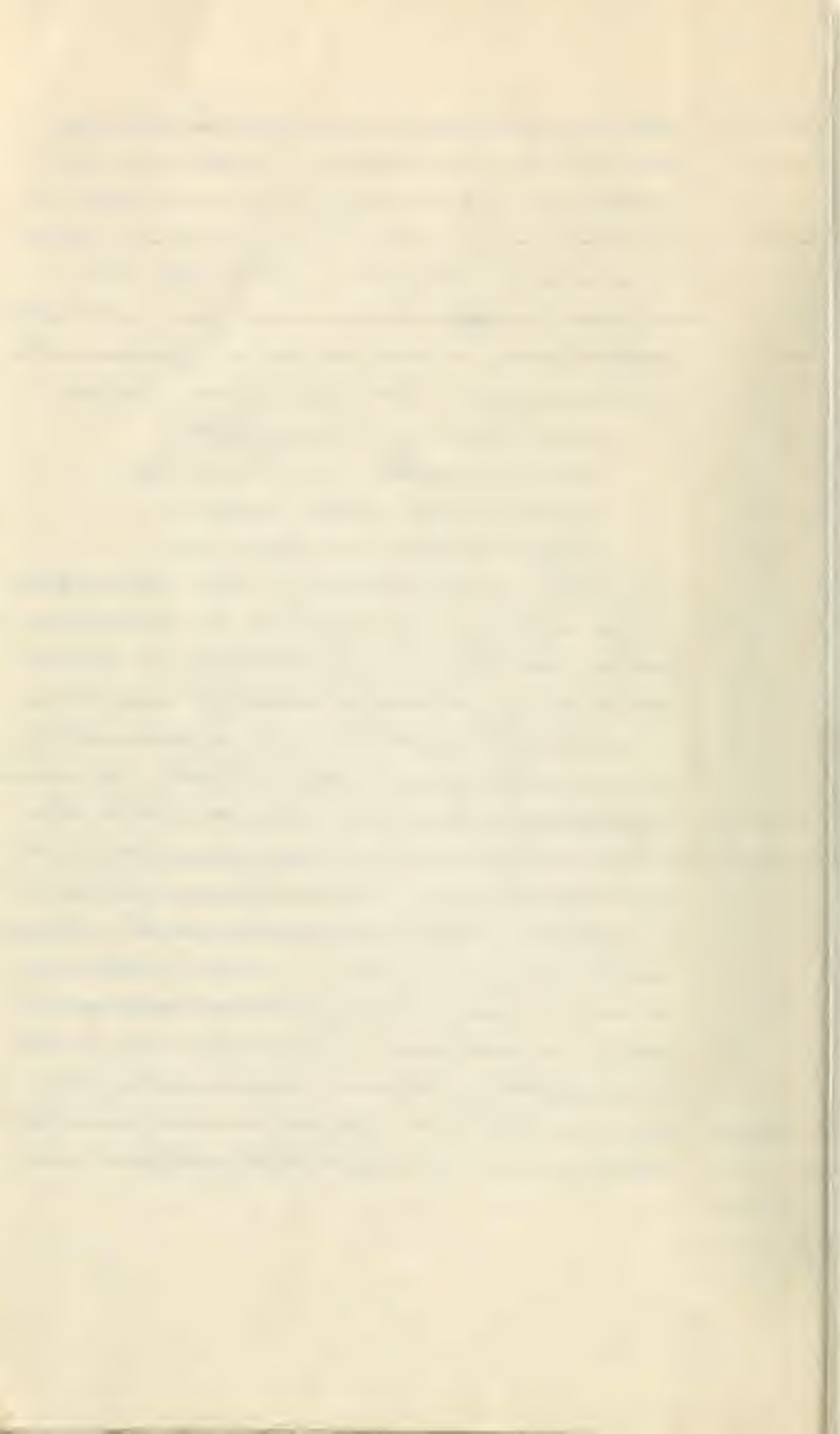
आन्वेतानां तु वाच्यत्वे वाच्यत्वस्य पुरारयिता ॥

द्वये द्वयमखण्डे तु वाक्यार्थे परमार्थतः ।

नास्त्यसौ कल्पितेऽर्थे तु पूर्ववत्प्रविभवते ॥

इह केषांचिदन्वयव्यतिरेकावसेय सामान्यभूत स्वार्थभान्नविज्ञाने-
 षु पदेषु पदार्थाकांक्षास्त्वान्निधे योग्यता महिम्ना वाक्यार्थस्यान-
 निधेय भूतस्य हर्षशोकादिवदवसेयत्वमेव ॥ यथा हि ब्राह्मण
 पुत्रस्ते जातः ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणीतीति ॥ यथा क्रमं पुत्र
 जन्म कन्यागर्भिणीत्वानिमित्तौ हर्षशोको स्वशब्देनानभिहिता
 वपि शब्दाभिधेयभूतवस्तु सामर्थ्यादादिष्येते ॥ एवं वाक्यार्थ-
 स्याननिधेयभूतस्येव पदार्थाक्षेपत्वं द्रष्टव्यं ॥ एषा वै वादिना
 मतेन्वयः ॥ अपरे त्वाहुः ॥ वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थसम्बन्धत्वाव-
 साय स च वृद्धव्यवहारः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः ॥ प्रवृत्तिनिवृत्ती च
 विशिष्टार्थनिष्ठे ॥ अतो विशिष्ट एवार्थे पदानां ^स ~~स~~ च ^{वा} न वृत्तिः
 ततश्च विशिष्ट एव पदार्था न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् ॥ एवं
 च परस्परान्वितानां वाक्यार्थरूपतापन्नानां तत्तत्सामान्याव-
 द्वादितत्वेन गृहीत स्ववाचकसंबंधानां पदैः प्रत्यायनादान्वि-
 ताभिधानमिति ॥ अन्येषां तु मतं पदानां तत्तत्सामान्यभूतो
 वाच्योऽर्थः ॥ ^{Fol. 21} वाक्यस्य तु परस्परान्विताः पदार्था इति ॥ पदापेक्ष-
 याभिहितान्वयः वा एवं चैतयोराभिहितान्वयान्वितान्विताभिधानयोः

Fol. 21

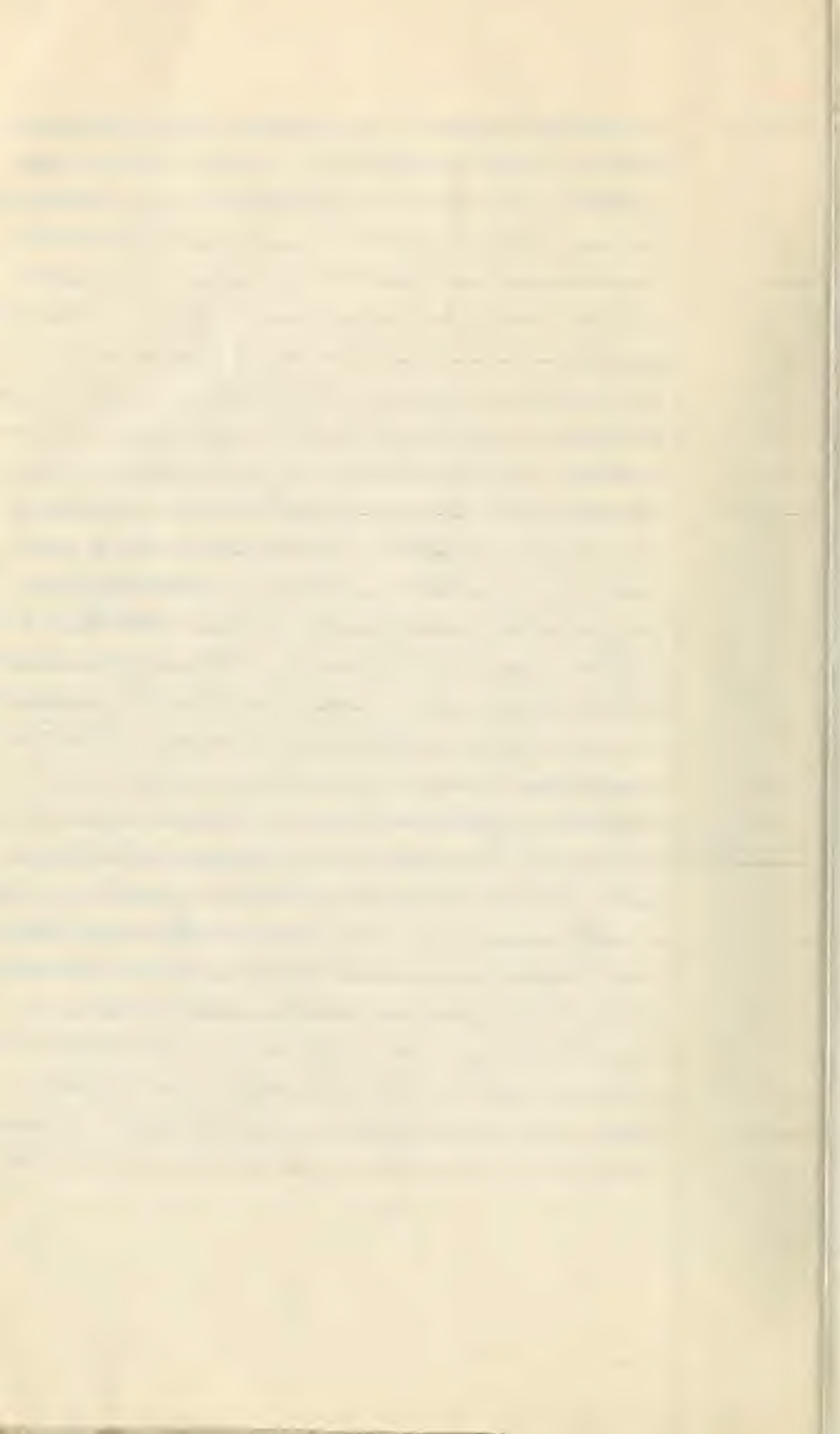

Fol. 21

समुच्चैतयोः समुच्चय इति । अखंड वाक्य वाक्यार्थवादिनस्वाहुः
 विशिष्टस्य वस्तुनो वाक्यार्थत्वे भ्युपगम्यमाने विशेषस्या ननु
 याथेत्येन ताद्विपरीत सामान्यभूतार्थावच्छादिततया विशेषाणां॥
 स्ववाचकः संबंधग्रहणमुपपद्यते॥ अतः परमार्थतो वाक्यार्थयो
 रखंडत्वान्नाभिहितान्वयो नाप्यन्विताभिधानं नैव तत्समुच्च
 यो युज्यते पदार्थानामाविर्भूतत्वात् कल्पितपदार्थनिष्ठत्वेन
 भूय मापि व्यस्तसमस्त रूपतया कल्पते इति॥ तत्र च यदा
 तावदाभिहितान्वयस्तदा स्ववाचकैराभिहितानां पदार्थानामभि
 धोत्तरकालमाकांक्षा योग्यतासन्निधे महात्म्या विशेषण विशेष्य
 भावात्मके परस्परमन्वये सति सा लक्षणा॥ पदार्थानां सामा-
 न्यभूतानां यद्वाच्यत्वं तस्मादुद्धर्वा वाक्यार्थे पदार्थसामर्थ्या
 दवगम्यमाने सतीक्यते॥ अन्विताभिधानपक्षे तु त्वान्वि-
 तानां विशिष्टानामेव पदार्थानां वाच्यत्वमेव मभिधेयत्वं
 न तु पदार्थानां सामान्यभूतत्वेनाभिहितानां विशिष्टत्वे। ते च
 विशिष्टानां वस्तुनां पदार्थत्वं तावन्न घटते॥ यावत्सकलवाक्या
 र्थे तु याथेतया प्रतिपन्नस्याव्यभिचारितस्तदा चकसंबंध
 स्य सामान्यरूपस्य निमित्तभूतस्यार्थस्य संप्रत्यये सति तत्त-
 द्वाक्यार्थस्वभाविषयतया यथा विषयं षट्प्रकारा लक्षणा
 नाविर्भवति॥ अतोऽन्विताभिधानविशिष्टानां पदानां वाक्या
 र्थरचभावानां यद्वाच्यत्वं तस्य पुरस्तस्मात्पूर्वनिमित्ताव
 स्थायां लक्षणावास्थिताभिहितान्वयसमुच्चये तु पूर्वोदित
 न्यायद्वितयसंकलनया पदापेक्षया वाच्यत्वेत्तरकालभाषिणी
 लक्षणा भवति वाक्यवाच्यान्वर्थान्तरस्याः पूर्वमवस्थानां। तदिदं
 मुक्तं द्वये द्वयमिति। द्वये अन्वितान्वयान्विताभिधाया
 समुच्चयोत्पत्ते द्वयं वाच्यत्वादुद्धर्तव्यम्॥ प्राग्भावश्च लक्षणाया
 इत्यर्थः॥ अखण्डे तु वाक्यार्थे असौ लक्षणा परमार्थेन
 नास्ति । भिन्नानां पदार्थानां परमार्थतोऽभिधेयभावभावस्या
 नुपपद्यमानत्वात्तदा श्रुतत्वाच्च लक्षणायाः कल्पितपदार्थ-

Fol. 22

Fol. 22

Fol. 22

संशयेन तु सा लक्षणा यथा रुचि पूर्ववदभिहिता न्वया न्विता
मिधानतत्समुच्चयकल्पनया विभक्त्या। भागाभिनिवेशाप
स्मारस्या देशकालावच्छेदेनादोषव्यवह कर्तृनिष्ठतया स्वत्वात्॥
एवमाभिहिता न्वयादि चतुष्टये लक्षणायाः कस्याविभागो
निरूपितः॥ इदानीमेतस्या लक्षणाया यत्र मुख्यार्थसंभव
स्तत्र मुख्यार्थसन्तवस्तु विषये सति योजने प्रवृत्तिमुपदर्श
यितुमाह।

"मुख्यार्थसंभवात्सेयं मुख्यार्था संनिहेतुका त्वदेः प्रयो
जनाद्वापि व्यवहारे वक्तव्यते॥" या चेयं षट्प्रकारलक्षणा
पूर्वमुक्ता सा मुख्यस्यार्थस्य प्रमाणांतरवाचितत्वेनासंभवा।
लक्ष्यमाणस्य चार्थस्य मुख्यार्थप्रत्यासन्नत्वात्सान्तरार्थग्रह
णस्य च संप्रयोजनत्वादित्येवं विधकारणवृत्तयात्मसामग्री
समाश्रयेण न वृद्धव्यवहारे परिदृश्यते॥ यच्च तन्मुख्यार्थास
न्नत्वं तत्पंचप्रकारलक्षणा पंचधा मतेति॥ ^{Fol. 23} केन प्रयोजनस्यापि
द्वौषध्यं॥ किंचिद्विद्वि सान्तरार्थपरिग्रहे प्रयोजनमनादि वृद्धव्यवहार
प्रासिध्यनुसारेणात्मकत्वाद्वृद्धं नुवृत्तिस्वभावं॥ यथा द्विरेफादौ
द्विरेफशब्देन द्विरेफद्वितययोगि भ्रमरशब्दलक्षणाद्वारेण स्वयनु
वृत्तिरेव क्रियते॥ अपरं तु स्वयनुसरणात्मकं यत्प्रयोजनमुक्तं च
व्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरगतस्यासंविज्ञानपदस्य रूपाविशेषस्य प्रतिपाद
नं नाभः यथा पूर्वमुदाहृतम्॥ रामोस्मीति। एतच्च प्रयोजनद्वितयं
मुख्यार्थसंभवे सति मुख्यार्थप्रत्यासन्नतया पूर्वोपदर्शितेन
संबंधपंचकेनावगम्यमाने लाक्षणिकैरे यथा विषयमनुसर्त
व्यम्। तत्र संबंधलक्षणा गंगायां द्योष इति॥ अत्र हि गंगा
शब्दाभिधेयस्य श्रोतृविशेषस्य द्योषाधिकरणत्वानुपपत्त्या
मुख्यशब्दार्थबाधे सति यो सो समीपसमीपिभात्मकः संबंधः
तदाश्रयेण तटं लक्षयति॥ अत्र च लक्षणाया प्रयोजनं तटस्य गंगा
त्वैकार्थसमवेता॥ संविज्ञानपदपुण्यत्वमनोहरत्वादि प्रतिपादनम्॥
न हि तत्पुण्यत्वमनोहरत्वादि स्वशब्दैः स्पष्टं शक्यते॥

Fol. 23

Fol. 23

अन्वयाद्यव्याप्तिप्रसंगात् ॥ सादृश्यलक्षणाया मुदाहरणं ॥

भ्रमर भ्रमता दिगंतराणि

क्वाचिदास्मादित मीक्षितं श्रुतं वा।

नद सत्यमपारस्य पक्षपातं

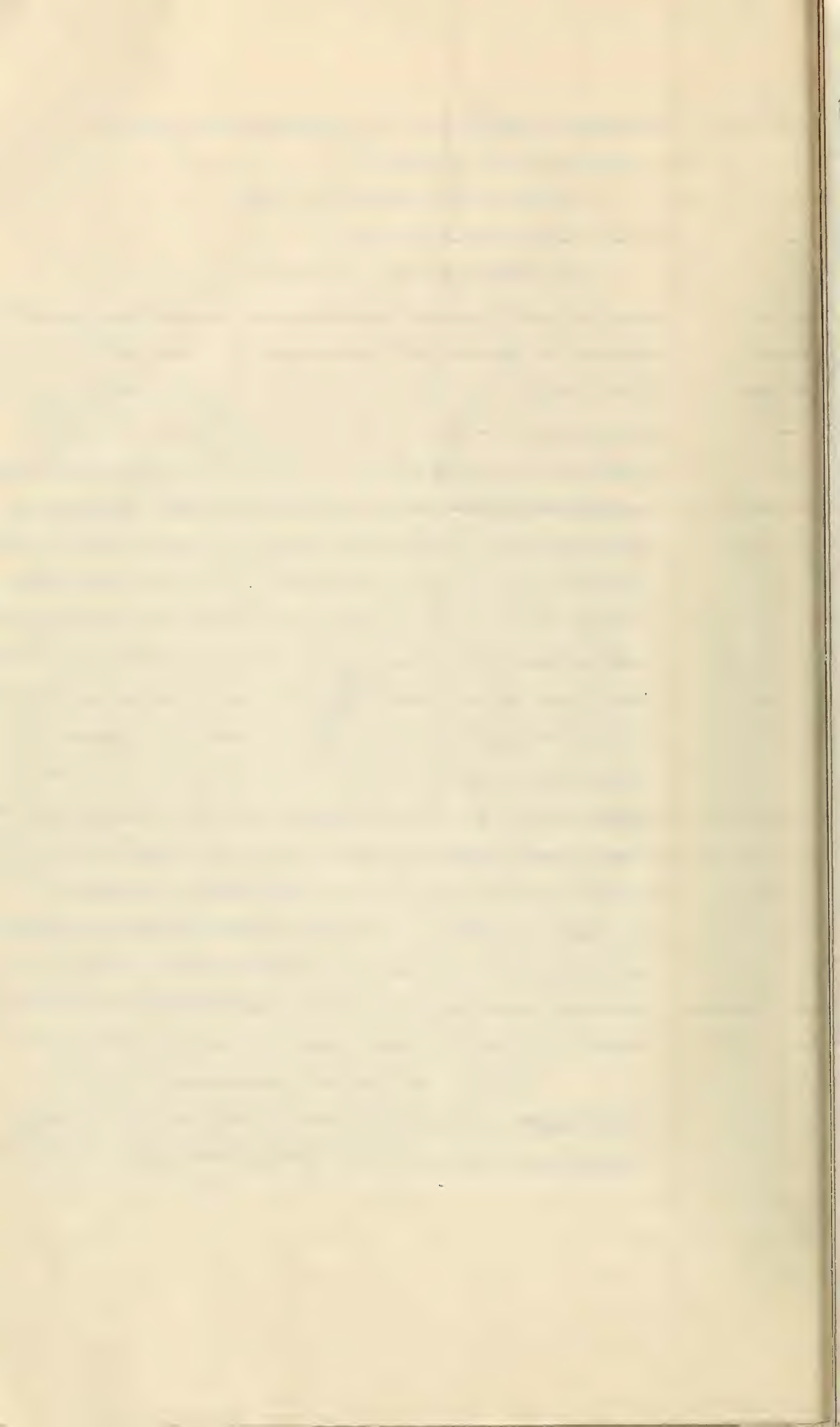
यदि ज्ञातीकुसुमानुकारी पुष्पम् ॥

Fol. 24

अत्र हि भ्रमरपुष्पशब्दौ संबोधनाद्यनुपत्त्या बाधितमुरव्यार्था
 बाधितेयसादृश्यात्तद्वस्तुगुणस्यः दृशगुणयुक्तमर्थान्तरं लक्षणा
 यावगमयतः ^{Fol. 24} प्रयोजनं चान्न भ्रमरत्वपुष्पत्वैकार्थसमवेतक्रिया
 गुणसदृशानामसंविज्ञानपदानां क्रियागुणानां प्रतिपादनं
 समवायतो लक्षणा छान्निगो यान्तीति ॥ अत्र बहुवचनप्रयोगान्मु-
 ख्यशब्दार्थपदार्थबाधः ॥ न होकारस्मिन् छान्निगो बहुवचनस्य
 प्रयोगानुपद्यते ॥ अतो न गमनलक्षणायां क्रियायां छान्निगा सह
 योऽसौ छन्नशून्यानां समवायः साहचर्यं तद्वशाच्छान्निशब्देन
 छन्नशून्या अपि लक्षणायावगम्यते। प्रयोजनं चान्न छन्नशून्या-
 नां सर्वात्मना छन्नोपेतस्यास्यनुत्थायिता प्रतिपादनं ॥ वैपरी-
 त्याल्लक्षणा भद्रमुरवेति ॥ अत्र हि भद्रमुरवशब्दस्याभद्रमु-
 रवे प्रयोगाच्चार्यलाभः ॥ अतो सौ स्ववाच्यभूतभद्रमुरवत्वविपरी-
 तत्वादभद्रमुरवत्वं विपरीतनिबन्धनतया लक्षणाया प्रत्याययति
 अत्र च लक्षणाप्रयोजनं गुप्ताऽसत्यार्थप्रतिपत्तिः ॥ गुप्तो ह्यस-
 त्यार्थस्तत्तदभिप्रायवशेन प्रायेण प्रयोक्तृभिः प्रतिपद्यते ॥ क्रि-
 यायोगाल्लक्षणाया मुदाहरणं ॥ महति समरे शत्रुध्वस्त्वामिति ॥
 अत्र ह्यशत्रुध्वशब्दप्रयोगान्मुख्यशब्दार्थबाधः ॥ शत्रुध्वशब्द-
 श्चाशत्रुध्वे शत्रुहननक्रियाकर्तृत्वयोगलक्षणाया प्रयुक्तः ॥
 प्रयोजनं चान्न शत्रुध्वशब्दाभिधेयनृपासीरूपता प्रतिपदानं ॥
 तथा च ॥ पृथुरसि गुणा मूर्त्या रामो नलो भरतो भवान्।

महति समरे शत्रुध्वस्त्वं तथा जनकः स्थितेः ॥

इत्युपक्रम इति सुचरितैः ख्यातिं विभ्राच्चिरंतन भूभृतां
 कथामिति न मांधाता देव त्रिलोक विजय्यापि इति शत्रुवपतया

नृपतित्वमुपश्लोक्यमानस्य राज्ञो वर्णितं ॥ तदेवं निबन्धनत्रय
समुद्भवता लक्षणा वृत्तस्योक्ता ॥ इदानीं पंचविधं संबंधनिबन्धना-
यामासन्नो पूर्वोपवर्णितायां क्वाचिद्वास्याति तिरस्कारः ॥ क्वाचीद्विव-
क्षितत्वं क्वाच्येच्चाविवक्षितत्वमित्येवं विधं त्रयं यत्सुहृदयैरुपद-
र्शितं ॥ तस्य विषयविभागमुपदर्शयितुमाह

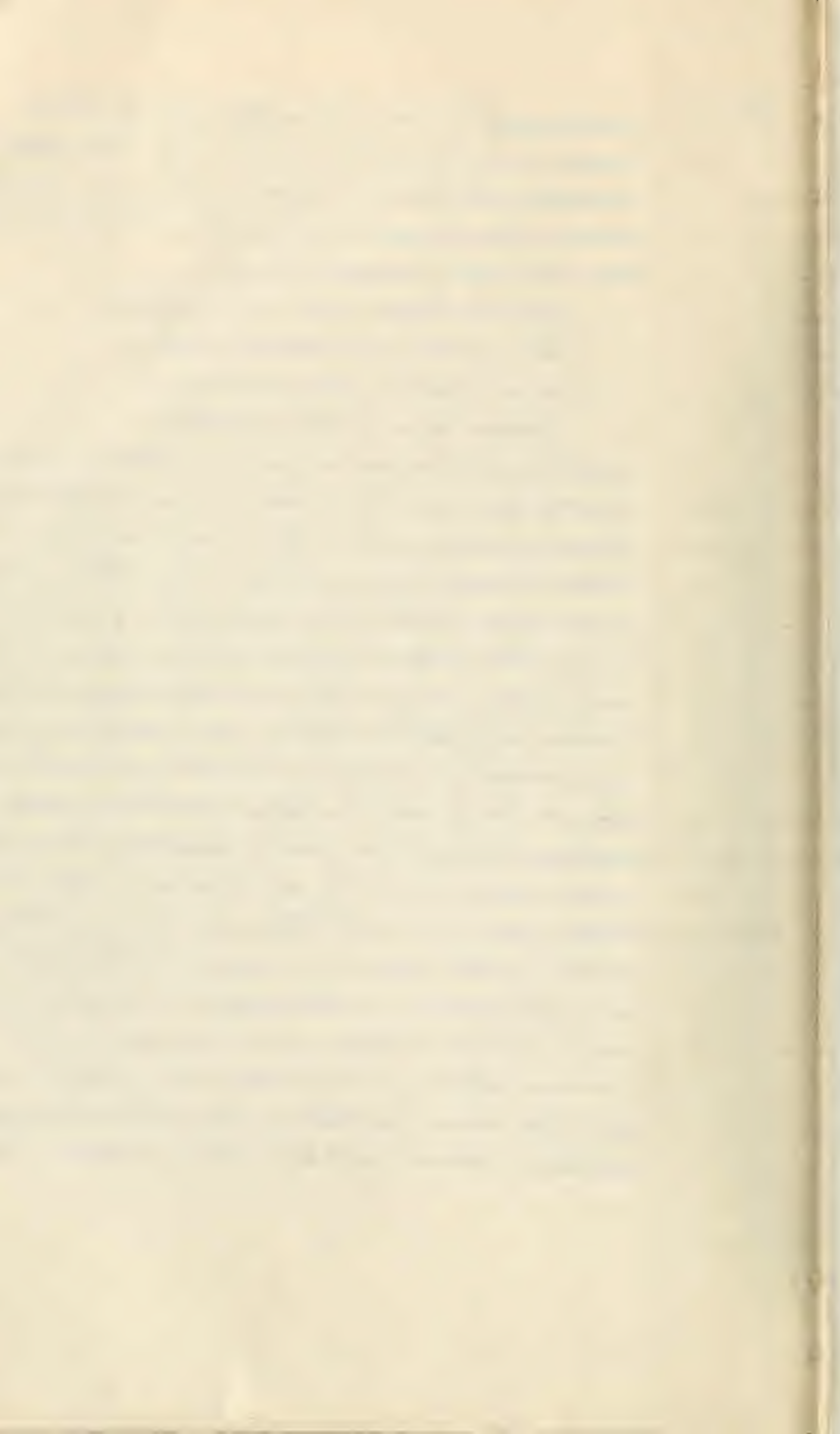
सादृश्ये वैपरीत्ये च वाच्यस्याति तिरस्क्रिया।

विवक्षा वा विवक्षा च संबंधसमवाययोः ॥

उपादाने विवक्षान्न लक्षणेत्वाविवक्षणं ॥

तिरास्क्रियाः क्रियायोगात्क्वाचित्ताद्वैपरीता ॥

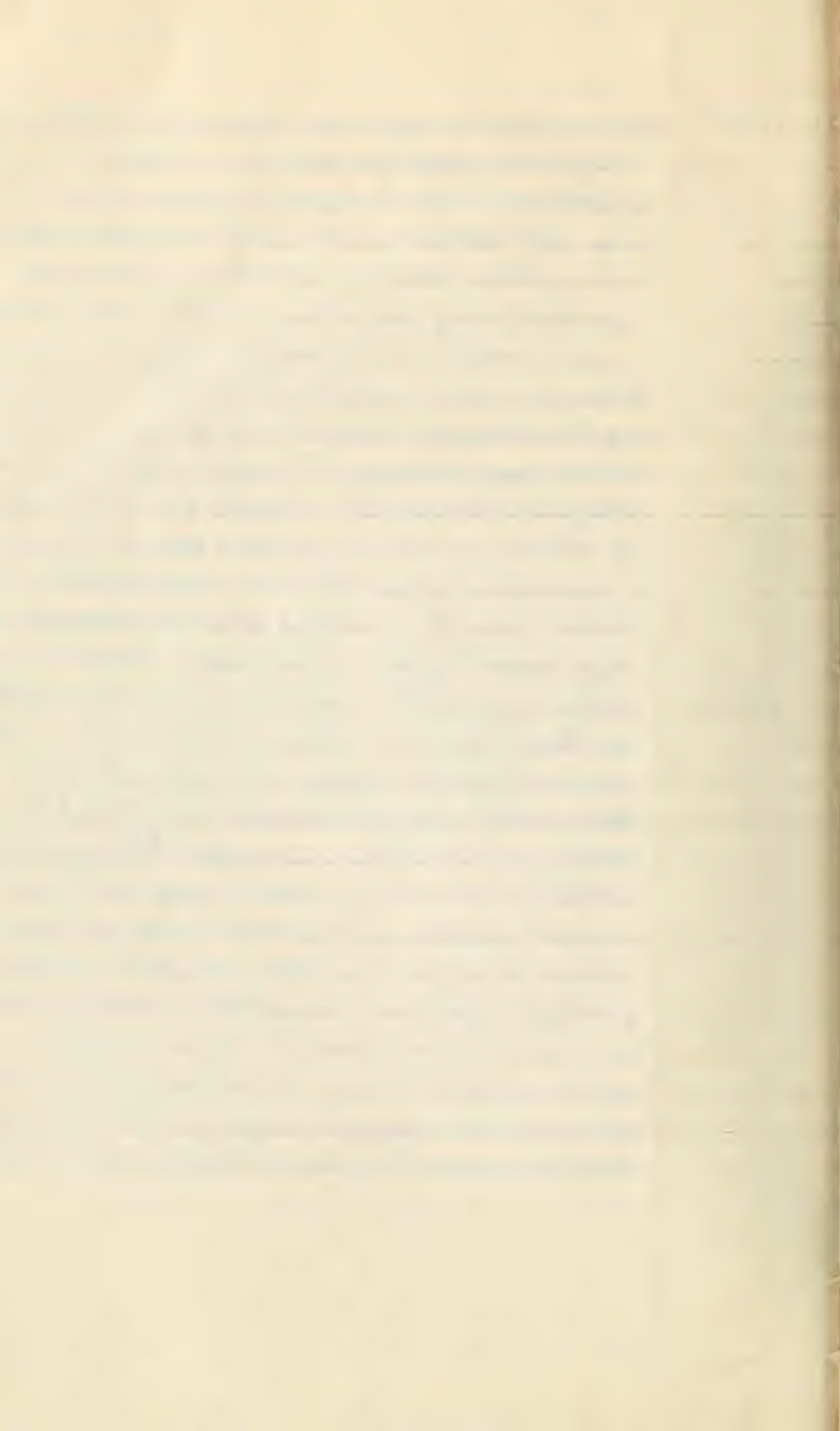
अभिधेयेन संबन्धादित्यत्र यदा सत्वपञ्चकमुक्तं तत्र सादृश्ये
वैपरीत्ये च वाच्यस्यात्यंतं तिरस्कारः ॥ तथा हि सादृश्ये निबं-
धनायां लक्षणाया मुपमानवाच्येनः पदस्योपमेयपरत्वादुपमा-
नात्मकं वाच्यमत्यन्तं तिरास्क्रियते ॥ यथोपदर्शितं स्निग्धा
इयामलकाति लिप्तेति ॥ यथोदसुहृदामिति ॥ अत्र हि लिप्तं
सुहृच्छब्दयोः स्वार्थोपमितवस्तु परत्वात्स्वार्थस्यात्यंतकार्यान्वित-
त्वं ॥ वैपरीत्ये सभाश्रयायामपि तस्यामर्थान्तररूपावाद्यविपरीत-
स्योपादायत्वा वाच्य^{स्या}त्यन्त तिरस्कारः ॥ यथा भद्रभुरवेति ॥ अत्र हि
भद्रभुरवत्वमभद्रभुरवपरत्वादत्यन्तं तिरस्कृतं ॥ एवं सादृश्यवैपरीत्य-
योरत्यन्तं तिरस्कृतं वाद्यता। संबंधसमवाययोस्तु वाच्यस्य
विवक्षितत्वाविवक्षितत्वेन नत्वत्यंतं तिरस्कारः ॥ तत्र उपादाना-
त्मिकायां लक्षणाया मुपादाने वाच्यविवक्षायां वाच्यस्य विव-
क्षितत्वम् ॥ तथा हि तत्र वि^{Fol. 26}वाक्षितानपरवाच्यता सहृदार्थैः काव्य-
वर्त्मनि निरूपिता ॥ लक्षणे तु वाच्यस्याविवक्षार्थान्तरसंज्ञातत्वात्
तत्र संबंधनिबन्धनायां लक्षणाया मुपादाने वाच्यविवक्षाया मुदा-
हरणम् ॥ पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्त इति अत्र हि दिनाधिकरण-
भोजनाभावविशिष्टतया पीनत्वलक्षणं कार्यं विवक्षितमेव सत्त्वं
विध्यर्थत्वेन संबंधनिबन्धनया लक्षणाया रात्रिभोजनात्मकं कारण-
माक्षिपति ॥ समवायनिबन्धनायां तस्या मुपादानवाच्यस्य विवक्षि-

Fol. 26

तत्त्वं॥ यथा छान्नेण यांतीति॥ अत्र हि यदा छान्नी बहुत्वोपेतत्वात्
 गत बहुत्वान्नयसंनिध्यर्थत्वेन छान्नुन्यान्वयाक्षिपति॥
 तदा समवायनिबंधने छान्नुन्यानामुपादाने क्रियमाणे
 वाच्य छान्नी विवक्षितः॥ तदेवं संबंधसमवायनिबंधनायो
 रमुपादानात्मिकयोर्लक्षणायोः वाच्यस्य विवक्षितत्वमुक्तं॥
 लक्षणात्मिकयोस्तु तयोर्थाद्यस्य विवक्षा न त्वत्यंतं तिरस्का
 रः॥ लक्ष्यभाषाद्वारेण कथांचित्कार्यान्वितत्वात्॥ तत्र संबंध
 निबंधनायां लक्षणाया मावेवैक्षितत्वेनुदाहरणम्॥ रामोस्मीति
 अत्र हि रामशब्दस्य वाच्यस्य दाशरथिखपं व्यंग्यधर्मांतर
 परिणतत्वात्स्वपरत्वेनानुपात्तं तस्मादविवक्षितं॥ तत्रात्यंतं
 तिरस्कृतं॥ व्यंग्यधर्मद्वारेण वाक्यार्थे कथांचित्कार्यान्वितत्वात्॥
 एवं गंगायां घोष इत्यादावप्युन्नेयम्॥ समवायनिबंधनायां
 तु लक्षणाया मावेवैक्षितत्वाद्वाच्यता छान्निणो यांतीत्यनो
 वोदाहारार्थः॥ तथा हि यदा छान्नित्वं बहुत्वान्वयान्यथानुपपत्त्या
 समुदायपरतयोपादीयते तदा समुदायस्य विवक्षितत्वाद्वाच्य
 स्याविवक्षा॥ एवम^{Fol. 27}पि च समुदायांतरभूतत्वात्समुदायद्वारेण
 छान्निणोऽपि क्रियान्वयः सुलभ एव॥ अत एव चान्न वाच्य
 स्य नात्यंतं तिरस्कारः॥ समुदायस्यांतरभूतत्वेन क्रिया-
 न्वितत्वात्तदेवं सत्वस्य समवायनिबंधनयोर्लक्षणायोर्थाद्यस्य
 विवक्षितत्वमावेवैक्षितत्वं च न त्वत्यंतं तिरस्कार इति स्थितं॥
 क्रियायोगे निबंधनायां तु लक्षणायां शब्दगतावयवशक्त्य
 नुसरणार्थं वशान्तिमूलता लक्ष्यभाषणस्यार्थस्य तत्र च वाच्य
 स्यार्थस्य तिरस्क्रिया॥ यथा पुरुषः पुरुष इति॥ अत्र ह्येकेन
 पुरुषशब्देन विशिष्टजातीयस्यार्थस्योपात्तत्वादपरः पुरुषशब्दः
 सवाच्य तिरस्कारेणैव क्रियते॥ योगनिबंधनया लक्षणाया
 प्रारिधित्वमुपादत्ते॥ यत्र नु निमित्तसद्भावाद्वाच्येर्था विवक्षित
 एव॥ तस्यार्थान्तरे शब्दशक्त्यांतरभूततया नास्मितस्याप्यावापः
 क्रियते॥ तत्र तद्विपरीतता वाच्यार्थं तिरस्क्रिया वैपरीत्यात्र खलु

Fol. 27

Fol. 27

तत्र वाच्यस्यार्थस्य तिरस्किया ॥ अपि तु विवक्षितत्वमेव ॥
 यथा महति संशयसमरे शत्रुध्वस्तमिति ॥ अत्राहितशत्रुध्व-
 शब्दः शत्रुहननक्रियाकर्तृत्वं क्रियायोगानिबन्धनया लक्षणाया
 वगमयन्तापि स्वार्थं दाशस्यै दाशार्थमुपमानतया प्रतिपादयति
 तेन तस्य विवक्षितस्वार्थतापि ॥ यद्यपि वोपमेयपरत्वेनोपमान
 स्योपादानादेवं विधे विषये अत्यन्त तिरस्कृत वाच्यता सहृदयैरंगी-
 क्रियते ॥ तथापि क्रियायोगानिबन्धलक्षणेवसरे तावद्वाच्यत्वं
 तस्योपमानत्वेनांगीकृतत्वादतिरस्कृतवाच्यतापि भवति ॥ तदेव

Fol. 28

क्रियायोगानिबन्धनायां लक्षणायां क्वाचिद्वाच्यं तिरस्कियते
 क्वाचिद्विवक्षित इति स्थितं ॥ एतच्च सर्वं बहुवक्तव्यत्वाद्वि-
 नाति निरूपयते ॥ लक्षणाभार्गवगाहित्वं तु धनेः सहृदये
 मुत्तनतयोपवर्णितस्य विद्यते इति दशमुन्मीलयितुमिदमत्रोक्तम् ॥
 एतच्च विद्वद्भिः कुत्राग्रीयया बुद्ध्या निरूपणीयं ॥ न तु धाणि
 त्येवारत्तापितव्यं इत्यत्रमतिप्रसंगेन ॥ तदेवं वाच्यस्य तिरस्कार
 विवक्षा विवक्षाणां विषयविभागो निरूपितः ॥ इदानीं सकलशब्द-
 विभागात्मकस्य शब्दतत्त्वस्य यदा शब्दार्थसंबन्धनितयत्वं
 तथा रज्जुसर्पवद्विवर्तमानत्वं तदेवेतदाभिधावृत्तं दशाविधं
 व्यवहारोपाहारोहितां प्रतिपद्यते ॥ न तु संहतक्रमवाक्तव्यविषये
 इति दर्शयितुमाह ॥

विवर्तमानं वाक्तव्यं दशाविधं विद्वोक्त्यते ।

संहतक्रमाभावे तस्मैस्तेषां कुतो गतिः ॥

सकलशब्दविभागात्मनः शब्दतत्त्वस्य प्रभातु प्रमाणप्रमेयप्रामातृ-
 रूपेण प्रकारचतुष्टयेन प्रत्येकं वाच्यवाच्यकृतसंबन्धप्रपञ्च
 भाष्ये रज्जुसर्पवद्विवृतस्यानन्तरानिरूप्यत्वेवं विधदश
 विधावृत्तसमन्वितत्वं ॥ प्रभ्यस्तमितसकलविकल्पोत्प्रेरकोपप्लव-
 त्वात् ॥ क्रमभेदसंहारेण तस्मिन् वाक्येऽविवर्तमाने तेषां
 माभिधावृत्तानां दशानां कुतो गतिः नैव प्रस्तर इत्यर्थः ॥ इदानीं
 प्ररूपणार्थमुपसंहरति ॥ इत्येतदाभिधावृत्तं दशाधात्र विवक्षितम् ॥

Fol. 28

मुख्यस्याभिधावृत्तस्य प्रकारैश्चत्वारो लक्षणिकस्य तु
षडित्येवं दशप्रकारमाभिधावृत्ते विवेचितम् ॥ अथुना फल
मेतस्योपदिश्यते ॥

Fol. 29

पदवाक्यप्रमाणेषु तदैतद^{Fol.}प्रतिबिंबितम् ।

या योजयति साहित्ये तस्य वाणी प्रसीदति ॥

प्रदावगातिहेतुत्वात्पदं व्याकरणं ॥ वाक्यसमन्वयावसाय
हेतुत्वाद्वाक्यं ॥ मीमांसाप्रमाणप्रातिपत्तिकारित्वात्प्रमाणं तर्कः

एतेषु पदवाक्यप्रमाणशास्त्रेषु चतुर्वर्गेषु योगि सर्वविधा
धिगमोपायभूतेषु त्रिषु प्राविभद्यमानेषु संक्रांतानंतर निरूपित
स्वरूपं प्रातिविंशविधमाभिधावृत्त यस्साहित्ये सकललोक
व्यवहारदर्पण प्रारब्ध प्रत्ये सं - - संचारयति ॥ स वाचिकभेदा
प्रसीदंत्या वागीस्वरो भवति ॥ दशविधैवानेनाभिधावृत्तेन
समग्रस्य वाक्परिस्पंदस्य व्याप्तत्वाद्नेन व्याकरणमीमांसा-
तर्कसाहित्यात्मकेषु चतुर्षु शास्त्रेषूपयोगात् ॥ तद्वारेण च
सर्वासु विद्यासु सकलव्यवहारमूलभूतासु प्रसारणादस्य दश
विधस्याभिधावृत्तस्य सकलव्यवहारोपकारित्वमाख्यातम् ॥

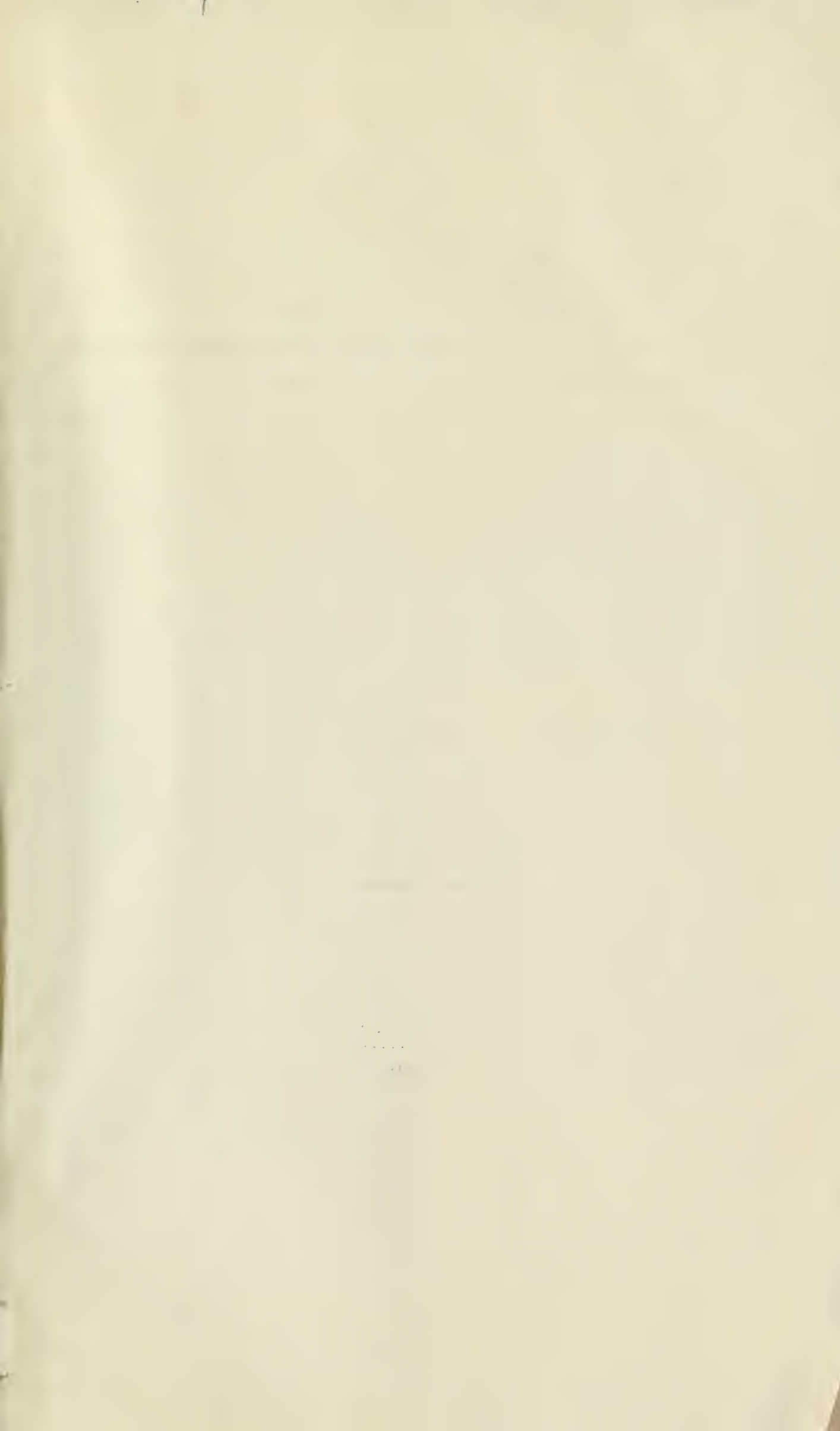
भट्ट कल्लटपुत्रेण मुकुटेन निरूपिता ॥

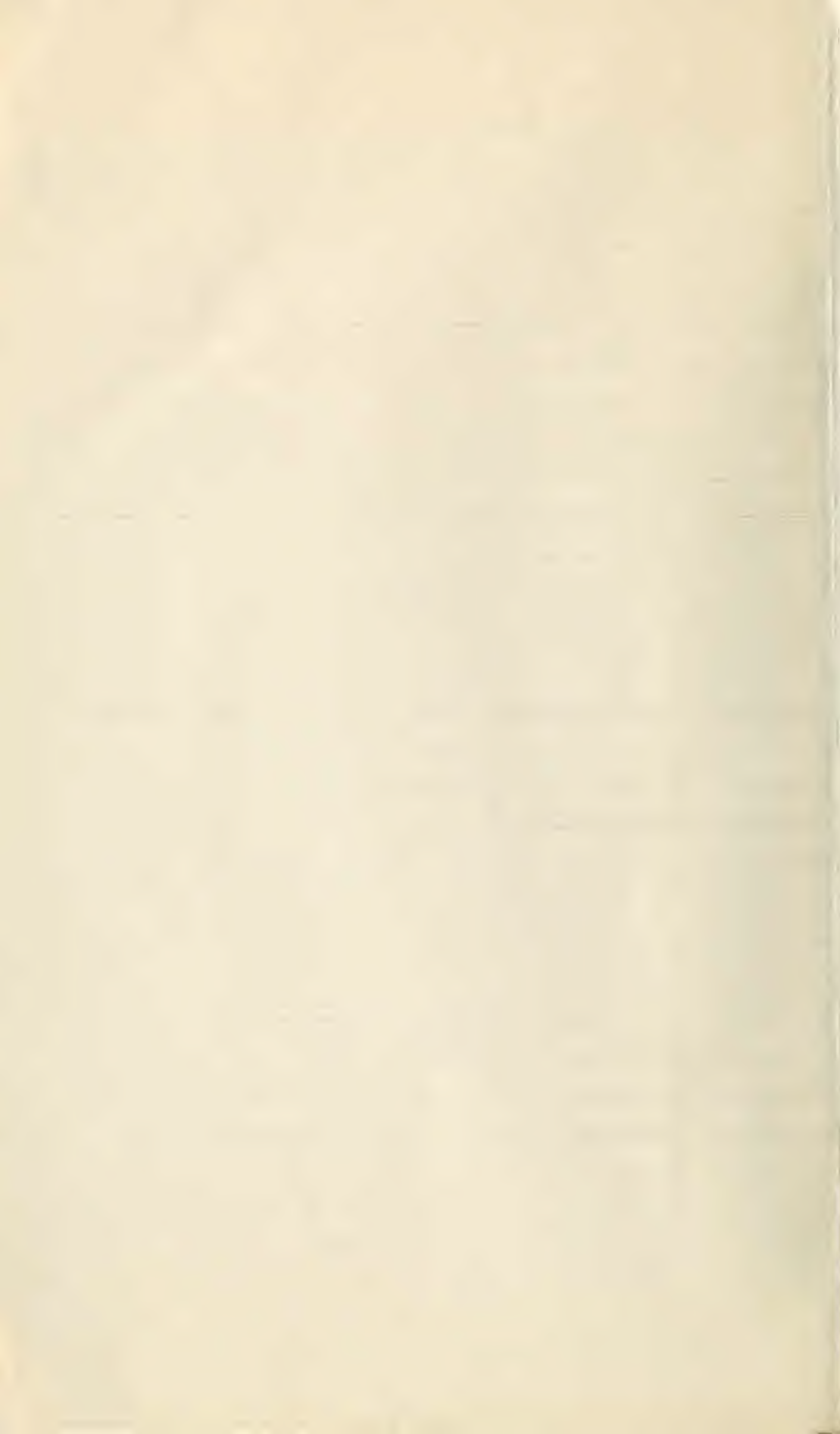
सूरप्रबोधनाथेयमाभिधावृत्तमातृका ॥

ग्रंथाग्रं ॥ ४१२ ॥

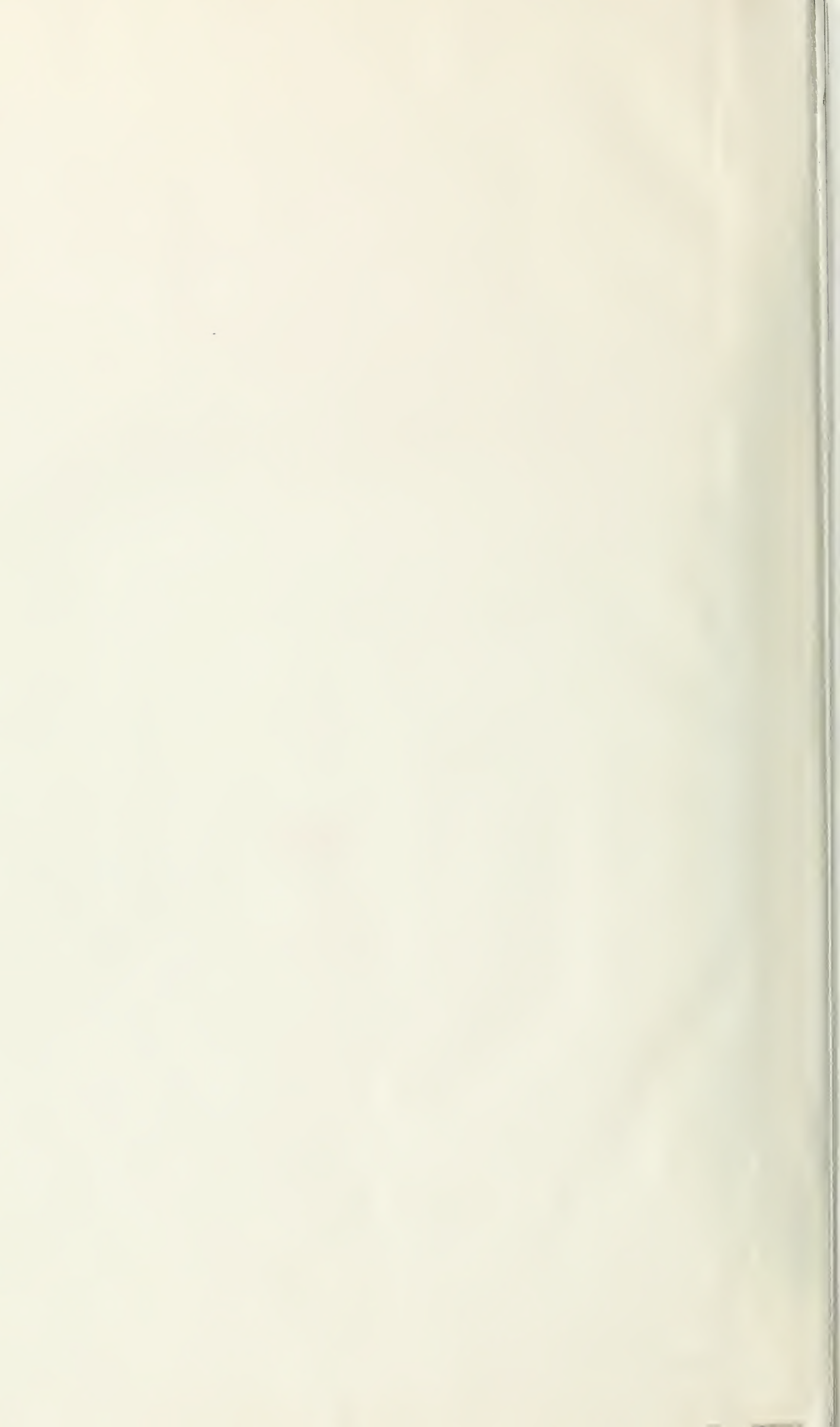
भट्टकल्लटात्मजमुकुटविरचिता आभिधावृत्तिमातृका
समाप्नोति ॥ ^{सु}भस्तु ॥ सं. १९३० माघ सुदि १२ ॥

लि: नवम

PK
840
M85
1874a

Mukula Bhatta
Abhidhavrttimatrka

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 21 09 02 017 9